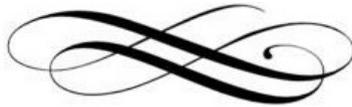

Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
державний історичний
музей-заповідник

Круглий стіл

**«УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА
В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ»**

**Програма
та матеріали**

*м. Кам'янець-Подільський,
Галерея мистецтв (вул. П'ятницька, 11)
25 червня 2020 р.*

Київ – Кам'янець-Подільський
2020

УДК 929.73=1.477(091)

Круглий стіл “Українська еліта в історичній ретроспективі”:
Програма та матеріали. Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020 р.
Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. 80 с.
ISBN 978-966-02-9288-8

У збірнику розглянуто питання історичних витоків та становлення української еліти. Зокрема, публікації стосуються діяльності окремих родин та осіб: князів Чорторийських, Богдана Хмельницького, Яна де Вітте, Адольфа Добрянського, Михайла Слабченка, Ростислава Лашенка, Андрія та Миколи Стороженків. Також досліджено окремі аспекти повсякдення. Важливе значення мають статті щодо визначення політичного статусу українських князів в епоху середньовіччя. Видання розраховане на істориків, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться історичною минувиною України.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 28 травня 2020 р.)*

ISBN 978-966-02-9288-8

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2020
© Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2020
© Автори, 2020

ОРГКОМІТЕТ

- Заремба О. О.**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- Смолій В. А.**, директор Інституту історії України Національної академії наук України
- Калуцький С. С.**, завідувач сектору «Старий замок» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- Блащук С. М.**, науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України
- Майор Р. І.**, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- Ващук Д. П.**, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України
- Нестеренко В. А.**, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- Черкас Б. В.**, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України

ПРОГРАМА

(м. Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020 р.)

9.30–10.00 Реєстрація учасників

10.00 Відкриття

10.15–11.45 Засідання 1

Модератор: *Дмитро Ващук*

Воронин Василь (*Минск, Беларусь*)

Довгирды и Довгирдовичи (к истории литовской знати XIII–XV вв.)

Черкас Борис (*Київ, Україна*)

Нові князі старого князівства: до постановки проблеми

Хромова Ірина (*Київ, Україна*)

Статус удільного князя у землях Великого князівства Литовського у другій половині XIV–XV ст. за нумізматичними джерелами

Константинов Валентин (*Кишинев, Молдова*)

Молдавская аристократия в XV–XVII веках между польским мифом золотой вольности и земским правом

Берковський Владислав (*Київ, Україна*)

Економічні еліти Правобережної України кінця XV – початку XVII ст.

11.45–12.00 Кава-брейк

12.00–13.30 Засідання 2

Модератор: **Воронін Василь**

Безпалько Владислав (*Київ, Україна*)

Золоті прикраси у власності волинської шляхти другої половини XVI ст.

Блануца Андрій (*Київ, Україна*)

Князі Чорторийські на Волині та Великому князівстві Литовському у XVI ст.

Василик Ірина (*Київ, Україна*)

Адвокатська еліта середньовічної та ранньомодерної України

Степанков Віталій (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Формування політичної еліти України в роки національної революції (1648–1676 рр.) у висвітленні діаспорної історіографії

Калуцький Сергій (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Гетьман Богдан Хмельницький – взірець аристократа Української держави XVII ст.: погляд В'ячеслава Липинського

13.30–14.30 Обід

14.30–16.00 Засідання 3

Модератор: **Калуцький Сергій**

Форманюк Тетяна (*Київ, Україна*)

Портрет Адама Вавжинця Жевуського (1760–1825) з колекції образотворчого мистецтва НМІУ

Пагор Валентин (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Ян де Вітте (1709–1785): штрихи до біографії видатного архітектора

Майор Ростислав (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Повсякденне життя українського громадсько-політичного діяча, вченого й публіциста Адольфа Добрянського у Відні й Інсбруці (1882–1901 рр.)

Скрипник Анатолій (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Військовий губернатор Кам'янця-Подільського Іван Васильович Гудович: хоробрий генерал та здібний адміністратор

16.00–16.15 **Кава-брейк**

16.15–17.30 **Засідання 4**

Модератор: **Черкас Борис**

Мельничук Катерина (*Київ, Україна*)

Волосні писарі, як представники сільської еліти у II половині XIX – на початку XX ст.: за матеріалами Київської, Подільської та Волинської губерній

Пазюра Наталка (*Київ, Україна*)

До питання про аристократичний світогляд українського дворянства другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Андрія та Миколи Стороженків)

Блащук Світлана (*Київ, Україна*)

Наукова спадщина Ростислава Лащенко

Вашук Дмитро (*Київ, Україна*)

Михайло Слабченко та його концепція видання “Corpus Juris Ukrainensis”

Нестеренко Валерій (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Українська аристократія у працях істориків діаспори

17.30–18.30 – дискусія

ЗОЛОТІ ПРИКРАСИ У ВЛАСНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

ВЛАДИСЛАВ БЕЗПАЛЬКО
(Київ)

Зовнішня презентація свого соціального та майнового статусу у середньовіччі та ранній новий час, як один із дієвих засобів соціальної комунікації, була надзвичайно важлива. Чи не найяскравіше це спостерігалось у шляхетському середовищі. Одним з проявів, характерних ознак такої презентації, зокрема і приналежності до стану, були прикраси, виготовлені із золота. У цій розвідці ми звернемо увагу на такі прикраси, що носилися на шії та на руках, інформація про які найбільше відкладалася в актових документах різноманітного характеру.

Відтак, у переліках майна представників шляхетського стану, які з різних причин вносилися до актових книг судових установ, можна досить часто зустріти описи золотих прикрас. Документи розкривають нам палітру назв ювелірних виробів. Це звичні ланцюжки і ланцюги, “ношене” – жіноча шийна прикраса, “манелі” – браслети; різноманітні назви перснів: “сигнет” – перстень з гербовою печаткою, “клейнот” – загальна назва перснів, прикрашених коштовним камінням та ін. Їх кількість, розміри, вага, наповнення різноманітними коштовними оздобними елементами цілком залежало від рівня заможності та смаків власників. Вага золота в ювелірних виробках вказувалася у “червоних золотих” – так називалися золоті високопробні монети, що карбувалися у багатьох країнах Європи й відомі в нумізматичній літературі під назвою “дукат”, та які століттями мали фактично незмінну вагу (близько 3,5 г). Отже, така стабільність грошової одиниці покладалася в основу такого собі стандарту вже як вагової одиниці. А з документального матеріалу дізнаємося, що ті ж самі монети “золоті червоні” зазвичай слугували й джерелом сировини для виготовлення прикрас. Прикметно, що в описах майна привілейованого стану Волині майже не зустрічається згадок про ювелірні прикраси на руки та шию, виготовлених зі сріб-

ла. Бачимо, що золото у досліджених актових джерелах постає як шляхетний метал, яким і користуються люди шляхетного походження.

Стратифікація шляхетського середовища вповні проявлялася й через наявні у представників верстви золоті прикраси. Незаможні шляхтичі, зокрема й служебники, володіли достатньо скромними як за вагою золота, так і за вартістю ювелірними виробами. Наприклад, зі скарги урядника серадзького воєводи Альбрехта Ласького дізнаємося, що пан Василь Гулевич зайняв 9 серпня 1568 р. маєток Цевів, де відібрав речі у воєводиного служебника Станіслава Рудницького: крім одягу також *“перстеньки два золотых, одинъ с каменемъ шаферомъ, которыи, деи, коштовальъ двадцать таляровъ и золота в немъ было два золотых чирвоных, а другии безъ каменя, которыи, деи, важиль три золотых чирвоных”*¹. Луцький міщанин, “урожоний пан” Ян Дембський скаржився, що пан Щасний Галезький уночі 25 березня 1598 р. наслав своїх слуг на його дім, у результаті нападу було пограбовано майно, серед іншого *“два перстени жоны моей злотые, одинъ з рубинем а другий з шаферем, оба важили злотых три полских”*².

Спостерігаємо, що шляхтичі усвідомлювали й цінували атрибутивну значущість золотих прикрас, та намагалися забезпечити ними своїх рідних. Для прикладу, у луцьких ґродських книгах за 12 вересня 1576 р. знаходимо скаргу пана Івана Селецького на пана Януша Угриновського. Згідно неї останній пограбував його сина Богдана, якого було послано з грошима на луцький ярмарок купити хутро і тканини для пошиття одягу донькам, та якому окремо було дано чотири червоних золотих для виготовлення у ювеліра прикрас: *“для робенья в золотара перъстенковъ дъвъкамъ”*³. А в тестамен-

¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 275 зв.

² Там само, спр. 53, арк. 85 зв.

³ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. / упорядн. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук, М. М. Кучерук, Ю. І. Чубик. Київ: Фенікс, 2014. С. 227.

ті, укладеному 22 квітня 1596 р. паном Андрієм Річицьким, значну увагу приділено справедливому розподілу серед рідних порівняно скромного майна. Зокрема, особливо зазначається, щоб кожен з дітей отримав не лише одяг, а й золоті прикраси: *“перстень золотый з рогомъ Богомиле, другии перстен золотый сыгнетъ Юркови”*¹.

Безперечно численніше, багатше, яскравіше виглядають описи прикрас верхівки шляхетського стану. Наприклад, князь Ярослав Федорович Сангушко вніс до луцьких замкових книг скаргу про те, що 31 січня 1561 р. по дорозі до свого маєтку в с. Мирків він зі слугами зазнав нападу – з санок була пограбована скринька з коштовними речами, серед них два золотих ланцюги загальною вагою в 500 червоних золотих та *“клеинотов десят: три с туркосы, два з дьяменты, три ис шаферами, а девятыи з одног золота кручоныи”*². А в реєстрі майна княгині Марії Гольшанської, яке 1578 р. при розлученні залишив при собі її чоловік князь Андрій Курбський, також знаходимо не лише перелік коштовних ювелірних виробів: дев'ять ланцюжків, три браслети, сім перснів, але й досить детальний їх опис. Зокрема, вказуються конструктивні особливості шийних прикрас: *“ланцухъ золотый панцероватыи, в которомъ триста черленыхъ золотыхъ; другии ланцухъ колчатыи колцо за колцо с чорнымъ шмалцемъ, в которомъ двесте и шестдсяят черленыхъ золотыхъ”*. Також в описах перснів вказуються різновиди інкрустованого дорогоцінного каміння, їх сполучення в одній прикрасі, наприклад *“клеинот золотый, в которомъ каменеи шмаракгов чотыри а рубинов чотыри, который коштовал триста и двадцет таляреи”*³.

Окремої уваги заслуговують згадки у джерелах меморіальних предметів – прикрас, що пов'язані із набуттям їх власниками від відомих осіб, чи людей, щодо яких зберігалися

¹ Там само. С. 557.

² Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підг. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Полішук. Луцьк: б. в. 2013. С. 220.

³ Українське повсякдення... С. 289.

сентиментальні спогади, або ж які мали легенду походження в результаті гучних, значимих у тогочасному суспільстві подій. Чи не показовим прикладом таких пам'ятних артефактів може слугувати перелік ювелірних виробів у комплексі рухомого майна Ганни Путятянки. Двічі заміжня (у першому шлюбі за Богданом Семашком, у другому за князем Андрієм Масальським), вона вже по смерті другого чоловіка тримала в родинній скарбниці своєрідну “колекцію” меморіальних прикрас, яка фактично зібралася протягом кількох поколінь. Деякі з них належали близьким родичам: прикраси матері (“перстенив золотых три с каменми еще пни матки моее”), золотий хрест вагою 30 червоних золотих, отриманий від тітки (“пни Ивановое, подскарбиное дворное, пни тютки моее”, тобто дружини Івана Андрійовича Солтана). Інші були отримані від монарших осіб: “клейнот” з рубіном покійної свекрухи, “которую королева ее млсть Олена еи дала”, інший перстень з “шафером” сама Ганна Путятянка отримала від королеви Бони. Окремим розлогим описом був охарактеризований артефакт, пов'язаний із воєнними заслугами та звитягою покійного чоловіка: “крест, которыи небожчик княз малжонок мои снял с Палецкого, дворанина кнзя великого московского у битве Шуиского, золота одного с каменми дорогими и з перлы коштовными, которыи крест княз малжонок мои шацовал себе триста рублие денег московских”¹. Відчувається, що така інформація з легендою походження предметів була важливою для власників, адже це не лише піднімало вартісну оцінку прикрас, але й було предметом особливої гордості, додавало суспільної ваги, значимості не лише окремій особі, а й родині в цілому.

¹ Українське повсякдення... С. 213, 216 (Очевидно, у документі мова про трофеї, здобуті князем Андрієм Петровичем Масальським в битві при р. Ула в січні 1564 р., в якій литовське військо завдало поразки московському під командуванням князя Петра Шуйського; вірогідно, що хрест та обладунок (байдана) були зняті з одного з князів (Семена чи Федора Дмитровичів) Палецьких).

Золоті прикраси нерідко ставали предметами застави, у випадку необхідності для власника швидко отримати необхідну суму готівки. Маючи порівняно невеликий розмір та високу грошову вартість, вони були оптимальними предметами для таких фінансових операцій. Так, наприклад, підданий пана Яна Лаща Стримелецького Лавор Абрамович скаржився 15 липня 1562 р., що у корчмі у Луцьку його побили та відібрали золоті панські прикраси, під заставу яких мав отримати кредит: *“мел, деи, есми при собе три ланцухи золотых пна моего пна Лащовых, с которыми мене его млст пан мой послал был до Луцка заставую и набываючи для потребности своей сумы пнзеи, в одном ланцуху двесте золотых чирвоных важило, а в другом полтораста, у третем осмъдесят чирвоных...”*¹ А пан Павло Посник у своїй оповіді вказав, що 20 січня 1598 р. для ділової поїздки (хотів купити коней) у скриньці окрім готівки 100 польських золотих тримав персні як певний резерв капіталу: *“сыгнетъ, важило в немъ золотых чирвоных семъ, перстенъков два с каминми, коштовали золотых пятдесять, которые-м тежъ для заставы, если бы ми было на купенъе коней гршеи не стало, при собе на тот час мел”*². Прикметно, що предметом застави власник готовий був зробити навіть перстень з власною печаткою, виготовлений із дорогоцінного металу.

Отже, окрім суто естетичних функцій, золоті прикраси у шляхетському середовищі відігравали важливу роль соціального та майнового маркера, а також виступали в якості своєрідного фінансового депозиту.

¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 147 зв.

² Там само, спр. 53, арк. 437 зв.-438.

ЕКОНОМІЧНІ ЕЛІТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVII ст.

ВЛАДИСЛАВ БЕРКОВСЬКИЙ
(Київ)

З кінця XV ст. європейський простір входить у період перебудови економічної структури, відбувається формування нових торгово-економічних регіонів, переміщення центрів господарського та політичного впливу, творення нових спільнот. Не виключенням з цих процесів є й терени Правобережної України, які у досліджуваний період проходять низку соціальних та економічних трансформацій.

В основі формування економічних еліт Правобережної України лежать базові економічні явища – зміна пропорції цін між факторами виробництва та зміни в технологіях виробництва. При цьому ці зміни носять екзогенний характер та являються результатом цілеспрямованої діяльності наслідком якої стають зміни у сприйнятті надлишків, доходів та розкоші. Як результат, відбувається виокремлення певної категорії населення, яка максимізує економічні ресурси та отримує можливості і право впливу на значну частину економічних ресурсів суспільства.

До складу економічних еліт Правобережної України включено представників кредиторсько-лихварських кіл, орендарів господарських структур (фільварків, ставів, поташних буд, тощо), орендарів митних та цельних зборів, місцевих торговців та купецтва. Варто зауважити, що існування та діяльність економічних еліт відбувалася у період становлення та модернізації нормативно-правової системи українських земель у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Речі Посполитої.

Фактично до початку XVII ст. найбільш впливову частину економічної еліти становили орендарі міських митних та прикордонних оплат та зборів. При цьому до 1530–1540-х рр. орендарі, зазвичай, походили з єврейських кіл. Лише після неодноразових виступів представників шляхти та заможного

міщанства, що вимагали повного усунення євреїв з безпосередньої оренди цел і мит (напр. конституція «de Judaeis», згідно якої євреям було заборонено орендувати цела), відбулася тимчасова елімінація представників єврейських фінансових кіл.

Приєднання Правобережної України до європейського товарообміну, а зокрема до торгівлі збіжжям, лісовими товарами та худобою, сприяло формуванню нової суспільної структури. Тобто, крім професійних купців у далекосхідній торгівлі у ролі купців та поручителів починають все активніше брати участь виробники, основну масу яких складала шляхта. Якщо на українських землях в межах ВКЛ активне ангажування шляхти до торгівлі спостерігається вже в 30–50-х рр. XVI ст., то на коронних землях цей процес почався набагато раніше, а саме після конституції 1496 р.

До економічної еліти Правобережної України також залучаємо купецтво, яке здійснювало міжнародну та міжрегіональну торгівлю. При цьому найбільш поважними та впливовими у тогочасному суспільстві були т. зв. «купці гданські», тобто купці, що здійснювали торговельні операції з Гданськом. До них належали англійські, шотландські, німецькі та голландські купці, зокрема ті особи, що приїжджали у справах торгівлі на Правобережну Україну, зокрема з Гданська, і певний час проживали на досліджуваному терені. Різного роду юридичні переваги, зокрема привілеї, надавали приїжджим вищий суспільний статус, що очевидно значно вирізняло їх із середовища місцевого купецтва.

З середини XV ст. до економічних еліт долучаються представники кредиторсько-лихварської справи. Якщо в XV і на початку XVI ст. т. зв. «справа кредиторська» вважалася за негідну доброго християнина і саме тому нею займалися загалом євреї, то вже з середини XVI ст. можна спостерігати втягнення в кредитування та лихварство не лише представників міщан-християн, але й шляхти і, як це не парадоксально, – духовенства.

Отже, на кінець XVI ст. визначальну роль у кредитних взаєминах відігравали банкіри та фінансові агенти шляхти й монархів, які походили, в основному, з купецтва – багатих міщан та євреїв.

Визначальну роль у розвитку економіки відігравали орендарі ставів, корчем, млинів та сіл. Оренда цих господарських об'єктів коштувала значних сум і свідчила не лише про заможність орендаря, але й про його вплив на локальну спільноту. Більше того, доволі часто орендарі на локальному рівні перетворювалися з економічної на місцеву соціальну та політичну еліту, яка визначала напрямки місцевого розвитку.

Загалом формування економічної еліти Правобережної України з кінця XV до середини XVII ст. відбувалося під впливом загальноєвропейських тенденцій, а також специфіки суспільно-політичного життя на українських землях у досліджуваний час.

КНЯЗІ ЧОРТОРИЙСЬКІ НА ВОЛИНІ ТА ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ У XVI ст.

*АНДРІЙ БЛАНУЦА
(Київ)*

Нашадки династії Гедиміновичів (Ольгердовичів) у Великому князівстві Литовському – князі Чорторийські – залишили по собі чималу документальну спадщину інформації. Традиційно, вивчення історії роду проводиться у кількох вимірах – генеалогічному та публічному. Публічність за сучасними дослідженнями вважається головним принципом суспільного життя ранньомодерної доби. Писане право, що стало доміантним з першої третини XVI ст. (від часу введення Першого Литовського Статуту 1529 р.), яскраво проявлялося у практичній площині, коли записи до урядових книг *“є публічно визнаною формою фіксації соціально-правових дій підданих, які звертаються до вади, і адміністративних дій влади, що приймає рішення”*. У пропонованій розвідці князі Чорто-

рийські досліджуються під кутом їх життя і діяльності у публічній сфері на Волині у суспільно-політичній системі Велико-го князівства Литовського (далі – ВКЛ). На середину XV ст. рід князів Чорторійських посідав одне із пріоритетних місць у соціально-політичній ієрархії Волині та ВКЛ. Про це, зокрема, свідчить один із документів, що відклався у Литовській метриці. Так, у “Порядку написання листів до панів-рад, урядників і всього рицарства, шляхти Великого князівства Литовського” за 1551 р. князі Чорторійські стояли другими після князя Дубровицького у списку, що стосувався Волині. Князі Чорторійські мали статус “княжат головних” на Волині. Цей статус офіційно засвідчений під час ревізії українських замків 1545 р.

Джерельну основу дослідження складає архів канцелярії ВКЛ, що в історіографії отримав назву “Литовська метрика”. Іншим джерельним комплексом, що проливає світло, насамперед, на майнові/маєткові справи представників окресленого князівського роду, є фонд “Західно-Руські акти”, що сформувався у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі. До нього увійшло, окрім інших актів, відібраних за регіональною ознакою, близько сорока документів стосовно майнових справ князів Чорторійських за XVI – першу половину XVII ст. Отже, на основі введених до наукового обігу нових документів спробуємо описати публічну сторону життя і діяльності князів Чорторійських у XVI ст. у хронологічній послідовності.

Імпульсу до написання цієї роботи надало евристичне опрацювання одного із фондів відділу рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі. У результаті опрацювання фонду «Західно-Руських актах» визначилося і коло осіб із роду Чорторійських, які лягли в основу цього дослідження. Так, основними фігурантами справ роду Чорторійських виступають луцький староста (з 1522 по 1542 рр.) кн. Федір Михайлович Чорторійський (син кн. Михайла Васильовича, маршалка двору князя Свидригайла упродовж 1445–1452 рр., брацлавського намісника з 1452 р., а також внук

засновника роду – кн. Василя Костянтиновича Чортирийського) та його син кн. Іван Федорович Чорторийський, котрий біля двох років (1564–1565 рр.) посідав уряд справці Київського воєводства. Разом з кн. Іваном Федоровичем у документах виступають його дружина, княжна Ганна Кузьмівна Заславська, та дочка, княжна Олена Іванівна, яка стала дружиною новгородського воєводича пана Остафія Івановича Горностая.

НАУКОВА СПАДЩИНА РОСТИСЛАВА ЛАЩЕНКА

СВІТЛАНА БЛАЩУК

(Київ)

Першою науковою працею Ростислава Лащенко з історії права був реферат “Історичний огляд української правничої творчості” на українському правничому з’їзді влітку 1917 р. Подальші історико-правничі студії донедавна пересічного юриста поступились у пріоритетності активній громадській та професійній діяльності: він почав працювати головою 1-го департаменту Київського апеляційного суду, а у 1919 р. був членом Верховної слідчої комісії Директорії та займався переслідуванням міністрів часів Гетьманату. Водночас (1918–1919 рр.) викладав історію українського права у Київському народному університеті.

З 1920 р. переїздить до Львова, де працював у бібліотеці НТШ, а згодом до Праги. Саме у Празі він зосередився на викладацькій та науковій діяльності. Викладав історію українського права в Українському вільному університеті, а також в Українській господарчій академії в Подєбрадах. Був членом багатьох емігрантських науково-культурницьких осередків, зокрема співзасновником і головою Українського правничого товариства в Празі, членом Історико-філологічного товариства.

Коштом Українського правничого товариства у 1923–1924 рр. у Празі було видано 2-х томну працю Р. Лащенко

“Лекції по історії українського права”, а також текст Короткої редакції “Правди Руської” (1927 р.). І хоча, дані праці містили велику кількість недоліків та прогалин, вони, фактично, стали першими посібниками для студентів з історії українського права.

Окрім цих праць у доробку вченого є низка статей, які доповнювали його курс з історії права, зокрема: “Литовський статут, яко пам'ятник українського права”; “Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським”; “Ідея права власності на землю на Україні”; “Цивільне право”; “Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій”; “Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі”; “Вінець дівочій (сгіниле) як інститут литовсько-українського права”.

Українські науковці, що опинилися в еміграції були в значно кращому становищі, аніж їх колеги на підрадянській Україні. Незважаючи на скрутні умови вимушеного вигнання вони були, писав О. Оглоблин, *“майже повністю вільними у політичному, академічному та ідейно-методологічному аспектах”*. Їх не репресували, не примушували працювати виключно в рамках однієї ідеологічної парадигми. Щоправда ці дослідники втратили доступ до історичних джерел, які залишилися на території СРСР. Водночас, вони могли вільно користуватися закордонними історіографічними та документальними матеріалами, які досі залишалися мало відомими для учених Української ССР.

Утім, Р. Лащенко не втрачав зв'язку з ВУАН і всі його праці досить ретельно вивчалися в радянській Україні. Про це свідчить дискусія на сторінках 2-го Випуску “Праць Комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права” в 1926–1927 рр. На видані Р. Лащенком праці було опубліковано ряд рецензій. Свої зауваження висловили переважна більшість членів комісії. Сучасники (С. Борисенко, О. Добров, Л. Окіншевич, І. Черкаський) докоряли йому, що захоплення національною ідеєю призводить до втрати об'єктивності, ідеалізації певних правових інститутів старої України. На засіданні Ко-

місії 20 листопада 1926 р. було зачитано відповідь Р. Лащенко на зауваження з цього приводу та вирішено надрукувати їх у наступному, третьому, випуску “Праць”.

Неоціненим здобутком наукової діяльності Р. Лащенко в еміграції була розробка лекційних і семінарських курсів з історії українського права. Усвідомлення необхідності виокремлення історії права як самостійного наукового напрямку стало основою його досліджень. Він намагався показати значення права та його національну самобутність (*«право народу – его душа, те, що виявляє его національне обличчя, его національну і людську гідність, его "святая святых"»*¹), визначити ті основні засади державно-правового життя, які традиційно найбільш притаманні українському етносу. До їх числа в різних своїх працях він відносив ідеї народоправства, децентралізації влади, домінування приватно-юридичних принципів у сфері державного управління, рівноправ'я та відсутність становості.

Дослідник наголошував, що історію права потрібно розуміти, як *“історію розвитку правничих норм, історію правничої творчості, історію поступового розвитку правничих норм і понять”*. Він наголошував, що *“історія права всесвітнього” – це доволі абстрактне поняття і щоб його досягнути і зрозуміти потрібно вивчати особні національні риси, зміст і форму історії права різних націй”*. Відповідно історія українського права – це *“наука, яка викладає історію національного українського правного розвитку”*. Р. Лащенко вказував, що іноземні впливи на українське право не були значними. Адже, на його думку, вони проходили *“через фільтр українського правничого світогляду”* і ті, які *“не відповідали народньому правному почуттю, очевидно, просто відкидалися народом і не входили в життя”*.

Ним було виділено періоди безперервного розвитку українського права: земський або князівський, литовсько-поль-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 370, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

ський, гетьманський і московський (московсько-імперський) (до 1917 р.). Безперервність генези українського права тісно пов'язувалась ученим із дієвістю звичаєвого права у всі періоди його існування.

АДВОКАТСЬКА ЕЛІТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

ІРИНА ВАСИЛИК
(Київ)

Розглядаючи питання виникнення адвокатської еліти звертаємо увагу на вплив німецької, польської, а згодом і литовської правової традиції на розвиток інституту захисту в цілому та ролі і місця в ньому адвокатури зокрема. Перша згадка про адвокатів-прокураторів у львівських актових книгах датується ще 4 листопада 1383 р., що свідчить про розвиток міської адвокатури у Галичині, яка упродовж другої половини XIV ст. була приєднана до Польщі. Формуванню професійної адвокатури сприяла змагальність та усність процесу. Інститут захисту та інститут представництва у фіксованих законодавчих актах згадано також в кінці XIV – початку XV ст. у Псковській та Новгородській судних грамотах.

Поширення у XV ст. Магдебурзького права сприяло вкоріненню німецької правової традиції. Розвиток міст, торгівлі, митної справи, місцевого самоврядування сприяли затребуваності послуг адвокатів. Німецька традиція дала першу присягу адвоката, встановила правила етики та відповідальність. Отже, адвокатура, як правовий інститут, на цих територіях сформувалася раніше, ніж у Великому князівстві Литовському (носієві шляхетської адвокатури). Проте тема міської адвокатури досі залишається поза увагою дослідників.

Конституції і статuti польського сейму, зокрема Вислицький Статут 1347 р., Нешавський Статут 1454 р., Конституції 1543 р., 1548 р., 1726 р. та 1766 р. здійснили вагомий вплив на розвиток інституту адвокатури запровадивши присягу, ре-

естр адвокатів та їх помічників, дозволивши жінкам вступати у професію адвоката, надавши можливість малозабезпеченим верствам населення можливість професійного захисту. Крім того, польська правова традиція залишила по собі створення дисциплінарних органів адвокатури і встановлення правил адвокатської етики. Таким чином, можна сміливо говорити про те, що формування професійного інституту адвокатури, а отже і адвокатської еліти на українських землях почалося із запровадженням німецької і польської правової традиції. Ці сторінки історії адвокатури потребують окремого дослідження.

У XVI ст. маємо вплив литовської правової традиції. У Литовських Статутах вже чітко прописані права і обов'язки адвокатів. У другій половині XVI ст. при професійних канцеляріях сформувалася група професійних адвокатів. З'явилися перші адвокатські династії з незаможної української шляхти. Дослідник Проекту Національної асоціації адвокатів України "Історія адвокатури України", який реалізовує Центр досліджень адвокатури і права при НААУ, доктор історичних наук Михайло Довбищенко проаналізувавши актові книги виявив провідних адвокатів та адвокатські династії. Дослідник дійшов висновку, що у середині XVII ст. на Волині уже існувала сформована група професійних правників, які вели у судах справи впливових політичних та духовних осіб держави і самі відігравали помітну роль у суспільно-політичному житті Волині, Речі Посполитої та козацької України. Тут вже можна назвати імена адвокатів, які входили до еліти того часу, серед них: **Прокіп Верещака** (Київщина) – сподвижник гетьмана Івана Виговського, працював серед старшин над державним статусом козацької України, один із вірогідних співавторів Гадяцького договору (1658 р.); **Федір Бонякевич** (Волинь), захищав церкви і монастирі в судах, в адвокатській спільноті взірець дотримання етики ділових стосунків з клієнтом; **Миколай і Федір Виговські** – родичі гетьмана Івана Виговського, адвокати князя Андрія Пузини та Луцького православного єпископа; **Томаш і Олександр Гуляницькі**, династія провід-

них волинських адвокатів; **Павло Селява** – у 1667 р. адвокат колишнього гетьмана Війська Запорозького, а на той час ніжинського і брацлавського старости Павла Тетері, у 1673–1674 рр. адвокат гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка ¹.

Литовська, польська і німецька правові традиції продовжувала існувати і в період ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. Адвокати керувалися Третім Литовським статутом (1588 р.), “Саксонським зерцалом” П. Щербича, “Порядком судів та міських справ” П. Гроїцького, “Хелмінським правом” П. Кушевича, Указом Генеральної військової канцелярії від 26 червня 1757 р., Указом Петра I від 5 листопада 1723 р., визнаним у Гетьманщині та Постановою Малоросійської колегії від 9 вересня 1726 р.

Адвокатура у XVII-XVIII ст. вважалася надзвичайно престижним заняттям. Адвокатами могли бути навіть полковники та члени Генерального суду. Так, чернігівський полковник **Петро Милорадович** був адвокатом у своєї дружини Софії Полуботківни (1764–1769)².

У 1740-х рр. окреслилася тенденція до виокремлення професійних адвокатів з числа канцеляристів (сотенних, полкових, військових), які вже неодноразово залучалися до захисту, а то й одночасно вели по кілька справ. Серед них адвокати Лука Рубановський, Сергій Яновський, Стефан Леонтович, Дем’ян Тарасевич, Кирило Іщинський.

З 1730-х рр. послугами адвокатів користувалися у широкому спектрі кримінальних та цивільних справ представники усіх українських станів: козаки, духівництво, міщани, селяни,

¹ *Довбищенко М.* Українська адвокатура Волині литовсько-польської доби (XVI–XVIII ст.). К.: КВІЦ, 2019. Том II. Серія «Регіональна історія адвокатури», 288 + 16 с.; іл.

² *Брехуненко В., Сняк І.* Адвокати в судочинстві ранньомодерної української держави – Гетьманщини. К.: КВІЦ, 2017. Серія “Загальна історія адвокатури”. Том I, 432 с.

а також українська козацька еліта – Полуботки, Лизогуби, Сулими та інші.

У цей час відомі яскраві прояви майстерності адвокатів на судах того часу: конкретні й цікаві приклади казуїстики, використання прорахунків протилежної сторони, жонгливання законодавчою базою тощо. Цікаві й промовисті дев'ятні випадки в адвокатській практиці. До провідних адвокатів доби Гетьманщини, які становили тогочасну еліту, входили: **Петро Милорадович**, чернігівський полковник; **Стефан Полетика**, брат Григорія Полетики, адвокат у Григорія Полетики, 1754 р.; **Григорій Фридрикевич**, надвірний радник у дружини Анни Чарнишової, внучки генерального судді Івана Чаргища, у 1767–1768 рр.; **Іван Галаган**, син полковника Григорія Галагана, адвокат свого батька, 1765 р.; **Максим Стороженко**, надвірний радник Чернігівського суду, адвокат у Анастасії Полуботок, 1785 р.; **Петро Скоробогатов**, адвокат у графа Мойсея Владиславовича, 1745 р.; **Терентій Зінченко**, адвокат у Петра Скоробогатого, 1745 р.; **Лев Сиртемієв**, гадяцький міщанин у Ірини Пустовойтової, адвокат дружини Ольшанського сотника Івана Пустовойтова, 1761 р.; **Петро Домбровський**, канцелярист у Семена Лизогуба бунчукового товариша 1731–1732 рр. Цю важливу сторінку в історії адвокатури України заповнило дослідження учасників Проекту «Історія адвокатури України» Віктора Брехуненка та Івана Синяка.

У XVIII ст. існувала когорта так званих церковних адвокатів, зокрема архієрейських та монастирських стряпчих. З метою відстоювання своїх прав українські ієрархи та настоятелі монастирів утримували спеціальних уповноважених осіб, якими були насамперед архієрейські та монастирські адвокати (стряпчі). Необхідність утримувати стряпчих вимагав указ Синоду від 5 березня 1722 р., який диктував кожному архієрею мати в Санкт-Петербурзі при Синоді таку особу для отримання указів і їх швидкого доставлення по єпархіях. Архієрейські адвокати (стряпчі) мали значні повноваження. Передусім вони представляли інтереси своєї єпархії в Москві і Санкт-Петербурзі, перебуваючи на цей час у спеціально

влаштованих столичних архієрейських подвор'ях і крім синодальної кореспонденції принагідно виконували у столичних містах різноманітні доручення своїх преосвящених.

Дослідниця Проекту НААУ з історії адвокатури Світлана Кагамлик виявила відомих адвокатів Православної Церкви, зокрема адвокатів при резиденціях українських архієреїв в Росії. Так, ще за Стефана Яворського (1700–1722) у Рязанському архієрейському домі значився адвокатом **Афанасій Кульбицький**, який перебував там до 1736 р., коли кафедру очолювали також українці Гавриїл Буржинський (1726–1731) і Лаврентій Горка (1731–1733). У Тверського архієрея Калліста Поборського (1703–1711) служив **Іван Раковський**, який у 1722 р. був адвокатом у Москві. Очевидно, українського походження був також стряпчий нижньогородського архієрея-українця Іоанна Дубинського **Федір Муравський**, який до 1739 р. проживав у Москві.

В Україні постійні столичні стряпчі були лише у київських архієреїв. Кілька разів для представлення своїх справ у суді чернігівська архієпархія «позичала» у Києва церковних адвокатів, які в київській архієпархії працювали на постійній основі. За правління Київського митрополита Тимофія Щербацького (1748–1757) важливу роль відігравав його уповноважений – архімандрит Густинського монастиря **Пахомій Вітвицький**. Йому архієрей довірив відстоювати право на заснування в Києві окремої друкарні при Київській митрополічій кафедрі, чим було викликане протистояння з Києво-Печерською лаврою, яка володіла монополією на друкарство в Києві.

Щодо монастирських стряпчих, то постійно утримувати їх могли лише найбагатші і найавторитетніші монастирі. Для настоятелів обителей, які володіли значними маєтками, необхідність мати адвокатів часто диктувалася земельними суперечками з іншими монастирями чи приватними особами.

Серед адвокатської церковної еліти даного періоду належали ієромонах, ректор Києво-Могилянської академії, з вересня 1740 р. – настоятель Києво-Михайлівського Золотовер-

хого монастиря, а з 1746 р. – Києво-Межигірського монастиря **Сильвестр Думницький**, який з 1728 р. служив адвокатом у київського архієрея Варлаама Ванатовича; єпископ Великоустюзький і Тотезький, Казанський і Свіязький, Белгородський і Обоянський, засновник Казанської та Великоустюзької семінарії **Лука Конашевич**; намісник, архімандрит Києво-Печерської лаври **Роман Копа**; намісник Трубчевського Чолнського монастиря **Ісайя**, що виконував обов'язки адвоката київського архієрея Варлаама Ванатовича; монахи **Йосаф Миткевич** і **Данило Сумницький**, що були адвокатами чернігівського архієрея; козак Миргородського полку і адвокат у монахів Флорівського київського монастиря **Павло Грабовський**¹.

Протягом усіх історичних періодів у адвокатському середовищі важливою була меценатська діяльність, згодом видавнича справа. Адвокати відігравали вагомий роль у суспільно-політичному, духовному та економічному житті України, мали пряме відношення до процесів державотворення у козацькій Україні середини XVII ст., брали участь у роботі повітових сеймиків, виявили себе успішними господарниками і фінансистами. Варто окремо відзначити особливу роль адвокатів у релігійному житті як меценатів і фундаторів церков та монастирів. Наприклад, піднесення авторитету Почаївського монастиря як одного з найбільших паломницьких центрів України та поширення на Волині культу св. Йосифа Обручника відбулося за прямої участі волинських адвокатів. Так, адвокат Теодор Домашевський із дружиною Євою Домашевською – меценати і фундатори Троїцької церкви у Почаївському монастирі. Традиція меценатства була продовжена і набула ще більшого розвитку та напрямків у XIX ст., продовжується і зараз.

¹ *Кагамлик С.* Церковні адвокати кінця XVII–XVIII ст. у захисті Православної Церкви в умовах російського централізму. Київ: КВІЦ, 2017. Серія “Загальна історія адвокатури”. Том II, 548 с.: іл.

МИХАЙЛО СЛАБЧЕНКО ТА ЙОГО КОНЦЕПЦІЯ ВИДАННЯ “CORPUS JURIS UKRAINENSIS”

ДМИТРО ВАЩУК
(Київ)

Михайло Слабченко був, безперечно, одним із найкращих фахівців історії державного устрою Гетьманщини та її правових установ XVII–XVIII ст. Наукові досягнення історика та неабиякі знання стали причиною зарахування у 1926 році до позаштатних співробітників Комісії ВУАН для виучування історії західноруського та українського права, незважаючи на те, що вчений проживав в Одесі. Передував цьому його виступ на засіданні Комісії восени 1925 р. на тему: “Соціально-правна організація Запорозької Січі”. За короткий проміжок часу роботи у цій структурі (восени 1929 р. був заарештований у справі СВУ) М. Слабченко підготував чимало досліджень з історії українського права XVII–XVIII ст. Предметом нашого дослідження є його доповідна записка щодо фундаментального видання корпусу українських правових документів під назвою “Corpus Juris Ukrainensis”. Вона була підготовлена у кінці 1928 р. і роздана для ознайомлення усім членам Комісії.

М. Слабченко пропонував упродовж 5 років підготувати 16 томів видання, побудованих за хронологічним (в окремих випадках проблемно-хронологічним) принципом, починаючи від договорів Олега із Візантією (867 р.) і закінчуючи законодавчою діяльністю радянської влади до 1925 р. включно. Структура мала бути такою: передмова, текст пам’ятки (“закону”), варіанти (якщо такі є), коментар, різночитання, примітки, предметний та іменний покажчики. Для кожного тому призначався окремий редактор, який керував авторським колективом, а загальна редакція покладалась на голову Комісії академіка М. Василенка. Крім цього, доповідач вважав обов’язковою умовою залучення до роботи учених, які не були членами комісії. Зокрема, М. Довнар-Запольського, М. Любавського, В. Пічету, С. Юшкова та ін.

Першим на доповідну записку відреагував М. Максимейко. У своєму листі до акад. М. Василенка (2 лютого 1929 р.) він підтримав план М. Слабченка, однак запропонував нижню межу обмежити 1654 р., а не “Правдою Руською”. Оскільки, на його думку, “Правда Руська”, уставні грамоти та Литовські Статути є доступними для науковців, а відтак не варто їх механічно передруковувати. Це слід зробити після ретельного опрацювання текстів. Натомість, М. Василенко вважав за необхідне розпочати видання саме із давньоруської правової пам’ятки, про що і відписав М. Максимейку. У наступному листі від 14 лютого 1929 р. останній погодився із головою Комісії та заявив про готовність узяти на себе підготовку “Правди Руської”. У березні 1929 р. відбулось спеціальне засідання Комісії для обговорення представленого проекту. Після тривалої дискусії було прийнято рішення розпочати підготовку видання юридичних українських пам’яток, починаючи від найдавніших часів і закінчуючи 1917 р. Конкретний план мав розробити акад. О. Малиновський, котрий найактивніше підтримував ідею доповідача.

Однак цим планам не судилося здійснитись. Восени 1929 р. М. Слабченка, який нещодавно став дійсним членом ВУАН та очолив спеціально створену кафедру історії України доби феодалізму, заарештовують по сфальсифікованій справі СВУ. За вироком суду у 1930 р. академіка засуджено до 8 років заслання. Після відбування покарання і повернення до України, Михайло Єлисейович не зміг повернутися до наукової діяльності. Цього не допускала радянська система. Оскільки, як слушно зауважила Н. Полонська-Василенко, *“вирок большевицького суду позбавляв засудженого усіх прав. ГПУ-НКВД від себе додавало заходів, щоб загинув не тільки чоловік, а і вчений... З засудженням ученого засуджувалися на смерть і всі його твори”*.

ДОВГИРДЫ И ДОВГИРДОВИЧИ (К ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ЗНАТИ XIII–XV вв.)

ВАСИЛИЙ ВОРОНИН
(Минск)

В 1-й половине XIII в. обобщенный образ Литвы фрагментируется, и мы получаем возможность составить более детальное представление об этой стране и ее народе. Именно в это время на страницах источников впервые появляются имена лиц, которые принадлежали к высшей литовской знати, – князей. Важнейшим источником является здесь Галицко-Волынская летопись, в которой мы встречаем уже десятки таких имен. Однако мы можем отслеживать ситуацию и по другим нарративам, которые были созданы практически в то же самое время. На севере свои хроники оставили другие соседи литовцев – немцы, которые незадолго до этого осели в Ливонии. Они также содержат ценные ранние сведения о литовских вождях и нобилях. Они не всегда совпадают, но дополняют друг друга, дают ценный материал для сравнения и дальнейших выводов.

Под 1213 г. ливонский хронист Генрих упомянул некоего Даугеруте (Daugeruthe), «одного из самых могущественных литовцев». Высокий статус Даугеруте подтверждается тем, что его дочь была замужем за князем Всеволодом, который правил в одном из полоцких городов на Двине – Герцике. Точное местонахождение владений Даугеруте не удастся установить, но, исходя из контекста событий, они располагались где-то недалеко от границ Литвы с Полоцкой землей и территориями, подконтрольными ливонским немцам.

В первой половине XV в. очень видной фигурой в Великом княжестве Литовском был Довгирд (Ян). Он выдвинулся при Витовте, а на пике своей карьеры, в 1433–1443 гг., занимал пост виленского воеводы. Довгирд сумел сохранить свое положение при нескольких великих князьях литовских, что говорит о его большом влиянии и изворотливости. Несмотря на то, что вельможа получил виленское воеводство из рук Си-

гизмунда Кейстутовича, он был одним из главных участников заговора против этого великого князя. Также характерно, что после его гибели Довгерд сумел сохранить за собой свой высокий уряд. Политические позиции Довгерда были подкреплены немалыми земельными владениями, которые он получил, в частности, от Сигизмунда Кейстутовича и Казимира Ягайловича. Но по крайней мере часть своих земель он унаследовал от предков. По предположению В. Семковича, к их числу принадлежали Свираны. Недалеко располагались еще одно имение Довгирда – Лынтупы, которое, по всей вероятности, также принадлежало к числу вотчинных. Компактное расположение этой части владений говорит о том, что именно эта местность и была древней родиной рода. Она лежала на территории современной Беларуси, на самой границе с Литвой и недалеко от Латвии. Таким образом, «могущественного литовца» XIII в. Даугеруте и именитого вельможу Великого княжества Литовского XV в. Довгирда объединяли по крайней мере две черты: одно имя и местонахождение земельных владений. По всей вероятности, это был именно тот регион, который в XIII в. назывался Нальщанами. Известно, что в окрестностях Свиранок (сейчас, по всей видимости, деревня Малые Свиранки) находилось городище. Из сказанного следует, что мы имеем дело с древним племенным центром литовцев, который существовал еще до возникновения государства, а затем трансформировался в крупную частную вотчину. Есть серьезные основания считать, что род, к которому принадлежал виленский воевода Довгирд, вел свое происхождение от старой племенной знати, которая на протяжении всего этого времени сохраняла свое влияние и смогла вполне успешно интегрироваться в государственные структуры. А это, в свою очередь, говорит о том, что старый историографический тезис об исчезновении и даже физическом уничтожении великими князьями литовскими старой родоплеменной знати входит в противоречие с фактами. Впрочем, в последнее время он подвергается обоснованной критике – например, в работах Р. Петраускаса, который ис-

следовал проблему для периода конца XIV–XV вв. Наш пример также свидетельствует о том, что потомки этой знати выжили и, более того, сохранили свои вотчины. Конечно, в природе их влияния и власти произошли большие изменения. В новых условиях они зиждилась уже не на поддержке племени, а на умении выстроить отношения с господарем и другими государственными мужами. Однако не стоит сбрасывать со счетов также такие факторы, как древнее происхождение рода, его авторитет, потенциальная поддержка со стороны земляков и сородичей. Здесь стоит добавить, что по соседству с имениями Довгирда находились земли Саковичей – родственной ему семьи, которая в XV в. также занимала видное место в литовской знати.

Казалось бы, Довгирд сделал все для того, чтобы его род вошел в политическую элиту государства. Однако его сын Андрей Довгирдович (умер в 1461 г.) не смог повторить карьерных успехов отца. Мы вообще ничего не знаем о его службе великим князьям литовским – похоже, за свою жизнь он не занимал ни одной официальной должности, а всю свою деятельность посвятил обустройству личных владений. Во всяком случае, известно, что он построил и щедро обеспечил костел в Лынтупах. Андрей оказался последним мужским представителем рода. Он имел лишь двух дочерей. Анна вышла замуж сначала за Юрия Гойцевича, а затем за Ивана Ильинича, а Елена – за князя Петку Свирского. Во второй раз вышла замуж и его вдова Святохна – за Якуба Немировича. Как видно, женщины из семьи Андрея Довгирдовича нашли себе вполне достойные партии. Правда, Довгирдовны принесли своим мужьям немалые земельные владения – похоже, к ним перешло все, чем владел их отец.

История рода Довгирдов / Довгирдовичей представляет собой очень интересный пример того, какими путями могло происходить формирование знати Великого княжества Литовского. Есть веские причины полагать, что виленский воевода Довгирд происходил из старой родоплеменной верхушки региона Нальщаны, который лежал на северо-востоке

литовских этнических земель. Не исключено, что XIII–XIV вв. представители рода носили и княжеский титул – правда, в дальнейшем не сохранили его. Однако они сумели удержать высокое положение в обществе и немалые земельные владения на своей малой родине. Этим, а также, очевидно, личными качествами Довгирда были обусловлены его карьерные успехи на службе великих князей Витовта, Сигизмунда Кейстуовича и Казимира. Но способности и судьбы его потомков были не такими блестящими, да и сама история этого рода оказалась достаточно короткой.

**ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ВЗІРЕЦЬ
АРИСТОКРАТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XVII СТ.:
ПОГЛЯД В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО**

*СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
(Кам'янець-Подільський)*

Одним із ключових здобутків В. Липинського як вченого стало «повернення» ним аристократичних верств руських теренів до наративу української історіографії 1910–1920 рр. Його наукові переконання йшли врозріз ідеалізації істориками-народниками селянства та нижчих прошарків козацтва і погляду на них як на рушія історичного процесу. Уже в першій монографії «Станіслав Михайло Кричевський», яка побачила світ у 1912 р., він спробував висвітлити роль представників покочаного шляхетства в Українській революції XVII ст., з'ясувати причини їх участі у виступі, чисельність, соціальний статус, майновий рівень тощо. У наступній монографічній роботі 1920 р. «Україна на переломі» історик розглядав городове козацтво як різновид європейського рицарства рівний польській шляхті та іншим аристократіям. Вважав козаків рушійною силою революційних подій, а козацьких старшин – творцями відновленої Української держави. Стверджував, що старшини городового козацтва й частина

показаних руських шляхтичів перетворилися на нову політичну еліту (“аристократію”) республіки “Військо Запорізьке”.

На думку В. Липинського, взірцем представника аристократичної верстви Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. був Б. Хмельницький. Свої погляди дослідник розкрив у монографії “Україна на переломі”, центральною постаттю якої є сам гетьман. Цю її особливість помітили сучасники. Як і той факт, що особу Б. Хмельницького вчений висвітлював перш за все крізь призму його державотворчої діяльності; вважав творцем відновленої Української держави, яка стала спадкоємницею Київської Русі та королівства короля Данила. П. Клименко 1923 р. у рецензії на книгу зазначив, що у ній гетьман постає як *“один із найгеніальніших державних мужів-політиків і організаторів”*. І. Кревецький вважав “Україну на переломі” по суті монографією про Б. Хмельницького. Підкреслював внесок В. Липинського у вивчення його життя та діяльності порівняно із попередниками і сучасниками (М. Костомаровим, М. Грушевським). *“Справді Б. Хмельницький В. Липинського се не Б. Хмельницький дотеперішньої української історіографії... – се свідомий будівничий Української Держави...”* – зазначав дослідник. Книга, на переконання І. Кревецького, *“вибивається передовсім своєю концепцією Великого Гетьмана й великої української революції пол. XVII ст. Концепцією – на скрізь державницькою”*. Д. Дорошенко також підкреслював, що у роботі В. Липинського Б. Хмельницький постав творцем Української держави і талановитим політиком.

В. Липинський звернув увагу, що його сучасники не розглядали гетьмана як шляхтича-аристократа. Він для них *“став далеким і чужим; став якимось театральним “батьком козацьким”, який од інших таких же “батьків” різниться тільки тим, що ті воліли під царя турецького, або короля польського, а він волів під царя московського “православного”*. Зазначав, що навіть польський дослідник Л. Кубаля, порівнюючи Б. Хмельницького із О. Кромвелем, вище його оцінював ніж українські вчені.

На думку В. Липинського, применшення масштабів постаті Б. Хмельницького та його діяльності сталося через вимірання або асиміляцію створеної ним *“козацької державної аристократії”*. Адже ще козацькі літописці згадували гетьмана із пієтетом, який відсутній у працях дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. С. Величко позитивно оцінював Б. Хмельницького від імені його особистого секретаря С. Зорки. Анонімний польський автор трактату *“Думка певної особи”* теж помітив, що українське населення сприймало гетьмана як визволителя від національного і соціального поневолення. Українці вважали його посланим їм самим Богом і говорили, *“що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері”*.

Дослідник спробував в *“Україні на переломі”* оцінити типічну постать гетьмана та його державотворчу діяльність. Він усвідомлював неможливість у порівняно невеликій монографії дати вичерпну характеристику особи Б. Хмельницького й об’єктивний аналіз його політики. Був переконаний, що це здійснять майбутні покоління українців, які стануть на шлях національного визволення й державотворення. Все ж таки йому вдалося зробити вагомий внесок у висвітлення особистості гетьмана й у багатьох аспектах краще дослідити проблему ніж сучасникам і колегам-попередникам. Зокрема, на думку Я. Дашкевича, М. Грушевському не вдалося історичний портрет Б. Хмельницького, бо він перебував під впливом народницької історіографії і з її методологічних основ різко критикував автора *“України на переломі”*, заперечуючи будь-які династичні плани гетьмана.

В. Липинський доводив, що найважливішими внутрішньополітичними кроками Богдана Великого у справі українського державотворення були, по-перше, спроба встановлення монархічної форми правління, яка консолідувала усі тогочасні стани та суспільні групи Гетьманщини; по-друге, створення політичної еліти із представників старшин городового козацтва, православної шляхти, міщан та перетворення їх у *“слуг і оборонців твердого державного ладу”*; він позитивно

оцінював подолання гетьманом традиційних для козацького середовища демократично-республіканських і охлократичних тенденцій. Вчений, аналізуючи лист київського воєводи А. Кисіля до короля від березня 1650 р., знайшов свідчення про наміри Б. Хмельницького здійснити військовий похід проти Запоріжжя, щоб покласти край свавіллю і бунтам проти нього. *“Це не був, як більшість наших пізніх провідників нації, мяккотілий вождь, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі цим народом до краю погорджуючи”* – зазначав історик. Водночас зауважував, що гетьман не виявляв рис жорстокого, дріб’язкового тирана, а діяв як мудрий творець нової держави.

Незважаючи на велику владу та заможність, Б. Хмельницький залишався скромним і невибагливим у побутовому житті. Він, стверджував В. Липинський, усвідомлював, що розкіш і марнотратство польських магнатів і шляхти призводили до упадку Речі Посполитої. Водночас така аскетична простота викликала нерозуміння зі сторони козацтва. Дослідник наводив приклад як дружина полковника Тиші (колишнього кушніра) звинувачувала гетьмана, що не так розкішно живе як насправді може собі дозволити *. Більшість козаків не осягнули ідеї боротьби за національну державність, а переймалися матеріальними вигодами, що їх принесла війна: військовою здобиччю, здобутими землями. Вони так і не усвідомили потреби побудови власної незалежної держави і не бажали жертвувати своїми матеріальними інтересами.

Одним із джерел, які аналізував історик вивчаючи особистість Б. Хмельницького, став подорожній щоденник сирійського мандрівника П. Халебського, небожа патріарха Макарія. Останній описав свої враження від першої зустрічі із гетьманом: *“...ніхто не міг би його упізнати, бо всі були в пиш-*

* Єдина розкіш, яку дозволяв собі Б. Хмельницький була кава, тоді ще непоширена в Україні. Саме кавові зерна були серед подарунків гетьману, зроблених сирійським патріархом Макарієм.

них шатах і при коштовній зброї, а на гетьманові сидів короткий, зручний для верхової їзди простий козацький жупан з густими гудзиками, а на поясі висіла звичайна зброя”. Продовжуючи описувати Б. Хмельницького, мандрівник зазначав: “...проводир справжній: щирий, спокійний, мовчакуватий, не цурається людей, усіма справами займається особисто, помірний у їжі, питві та одязові...”. Подібну характеристику гетьманові та його способу життя дав і венецієць А. Віміна. Описуючи його помешкання, він зазначав: “У цій кімнаті немає ніякої розкоші – стіни позбавлені всяких прикрас. У кімнаті знаходяться грубі дерев’яні лавки, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед великим ліжком гетьмана; в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить”. Схожий опис Б. Хмельницького зустрічаємо у пізніших літописців. Г. Грабянка про гетьмана писав: “...їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було... спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну... одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших”.

Отже, В. Липинський, аналізуючи роль Б. Хмельницького у становленні Української держави середини – другої половини XVII ст. та висвітлюючи його особистість, вважав гетьмана взірцевим представником “національної аристократії” республіки “Військо Запорізьке”.

МОЛДАВСКАЯ АРИСТОКРАТИЯ В XV–XVII ВЕКАХ МЕЖДУ ПОЛЬСКИМ МИФОМ ЗОЛОТОЙ ВОЛЬНОСТИ И ЗЕМСКИМ ПРАВОМ

*ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ
(Кишинев)*

История каждого государства связана существованием сильных связей прежде всего между правителями, государями и их ближайшим окружением, советниками, или аристократией. Есть, конечно, еще и народ, который выносит все

тяготы исторических событий, но решения и политическое направление того или иного периода определяется именно позицией двух основных игроков – правителя и аристократии.

Молдавское государство возникло во второй половине XIV в. Немного раньше, в Польше закончилась политическая раздробленность и королевство на севере Молдавии стало одним из самых эффективных государств Европы того периода. С самого начала в Польше появилась своеобразная политическая система, которая упрочилась после окончательного объединения Польши и Литвы в 1569 г. и появлением Речи Посполитой – шляхетской республики. Королевством правил король, который принимал главные решения с помощью сейма. Отличительной чертой этой политической системы являлся так называемый принцип золотой вольности шляхетства. Все принимаемые решения учитывали именно этот принцип. В свою очередь, со временем то самое шляхетство усилило свои политические позиции. Особенно это проявилось после того, как в нескольких случаях в Речи Посполитой между правлением того или иного короля начиналось междоусобица. В таких случаях шляхта должна была сама управлять государством, а институция королевства неизменно теряло в весе, особенно после начала периода правления выборных королей во второй половине XVI в. Королей выбирала шляхта и она могла усилить свои позиции в государстве за счет навязывания суверенам своих условий. Если же король “ослушивался” и не выполнял своей миссии, шляхта могла и восстать против короля, как это было в 1606 г., или заставить короля отречься от престола, как это было в 1668 г., после нового восстания шляхты. За все время первой Речи Посполитой, был казнен всего один шляхтич, Самюэль Зборовский, 26 мая 1584 года. Само его убийство имело огромный резонанс в Польше того времени, ведь речь шла не о ком-то, кто заслуживал подобного приговора, а о золотой вольности шляхты.

Все это было хорошо известно молдавской аристократии, которая появилась одновременно с Молдавским государ-

ством. Сначала это было окружением первых молдавских господарей, Драгоша и Богдана, многие из них венгерского происхождения, которые воспротивились правлению в Венгерском королевстве Людовику Анжуйскому. Другие были местного происхождения, румынского, татарского или частично славянского и др., которые руководили местными политическими образованиями. В момент появления Молдавского государства на территории от востока от Карпат и до Днестра находились мелкие политические образования во главе с местными правителями, которые были включены в Молдавское княжество. Все они еще в начале XIV в. находились под прямым влиянием татарских властей Золотой Орды. Нужно учитывать и то, что хотя бы часть татарской политической традиции была заимствована новым политическим образованием. Кроме этого, был перенят политический строй Византийской империи, в том числе и политические институты власти или господарский совет. По тому же византийскому принципу действовала вертикаль власти. Господарю помогал господарский совет. Уже с самого начала в Молдавии был установлен авторитарный монархический строй восточного образца. Здесь вместе соединились восточная деспотическая традиция Ирана перенятая в VII веке Византийской империей, а вместе с ними, как уже указали, и татарская модель правления, которая в принципе имела очень много общего именно с политической традицией Востока, тем более что сами татары происходили оттуда.

В установлении и утверждении именно авторитарного строя в Молдавии играли особую роль несколько факторов. В первую очередь речь шла о монархе (господаре или правителе) государства. В сравнении с Польшей, а потом и Речи Посполитой, в Молдавии никогда не было междуцарствия. Самое малое уже во времена турецкого сюзеренитета был институт каймакама, своего рода и.о., который длился до назначения нового господаря. В основном, всегда было по несколько претендентов на господарский престол, а отсюда и ожесточенная борьба за господарский престол, в которой

участвовала и молдавская аристократия. В принципе, именно она образовывала своеобразные партии и течения в политической среде. Естественно у каждой из них был собственный кандидат на господарский трон. Победитель получал все, проигравший мог все потерять. В общем правящий клас в Молдавии на протяжении всего существования Молдавского государства почти не менялся. То есть, все они были потомками аристократических родов с момента образования молдавского государства. Из них все-таки можно выделить тех, кто проиграл борьбу или очутился вне игры за политическое влияние в государстве, чьи потомки уже никогда не поднимутся на политический олимп страны. У них было слишком много потомков и не все, по понятным причинам, могли занимать правящие позиции.

Кроме внутреннего фактора существовал еще и внешний фактор, который постоянно наращивал напряжение в политической среде Молдавского средневекового государства. Соседи Молдавии постоянно поддерживали собственных кандидатов на господарский престол, что означало новые войны, новые сражения и новые политические репрессии против побежденных. Первые проблемы с точки зрения политического устройства государства вспыхнули после правления Александра Доброго (1400–1432). В период 1432–1457 в Молдавии вспыхнула гражданская война, где борьба шла в буквальном смысле на уничтожение противника. Часть аристократии исчезла после этой войны. Новый молдавский господарь Стефан Великий (1457–1504) ввел новую систему правления, в котором опирался на своих близких и родственников. Эта политика была поддержана укреплением матримониальных связей между правящим класом и господарем. Несмотря на это, известны случаи, когда Стефан казнил даже своих близких. Уже в XVI в., борьба за влияние между аристократией и господарем усиливается. Но главное, что почти всегда мящане, служилые дворяне и вольные крестьяне поддерживают в этих противостояниях именно господарей. XVI век очень богат на такого рода противостояний: в 1523 г. во вре-

мена правления внука Стефана, Стефана молодого, началась война между аристократией и господарем. Противостояние закончилось победой господаря и наказанием бояр. В дальнейшем Петр Рареш, Александр Лэпушняну, Ивоня, Арон Тиран будут проводить периодические чистки среди своих бояр. В XVII в., хорошо известный Стефан Томша II, также наказал оппозицию бояр за поддержку оказанную своим противником Могилам. В случае молдавского противостояния принцип “пан или пропал” ярко отражает ту действительность, при которой жили правящие элиты государства.

Моменты, когда между аристократией и господарем были хорошие отношения, очень редки. В случае Молдавии – это правления Петра Хромого (1574–1591, с перерывами), и правление Еремии Могилы (1595–1606). Турецкий сюзеренитет не отменил монархический строй внутри государства. Иногда сами бояре убивали господарей: как например Стефана Рареша в 1552 г., или же Гаспара Грациани в 1620 г. Та периодичность, с которой молдавские аристократы подвергались гонениям, сделала их приверженцами польского политического строя. Они всеми силами старались получить польский индигенат, чтобы хотя бы так получить уверенность в завтрашнем дне. Двое из теоретиков сотрудничества между господарем и аристократией в молдавской среде, летописцы Григорий Уреке и Мирон Костин, поддерживали польскую модель политического сосуществования правителя и аристократии. Но нужно признать и то, что у обоих был польский индигенат и оба были свидетелями рассвета польской политической модели “золотой вольности” XVII в. во времена Владислава IV Вазы (Григоре Уреке умер в 1647 г.) и Яна III Собеского (Мирон Костин был казнен в 1691 г.). Не известно, как бы они охарактеризовали польскую политическую модель видя бы последствия этой политики – восстание под руководством Б. Хмельницкого 1648 года, Шведский Потоп и бесславный конец Речи Посполитой в конце XVIII в. Тогда как Молдавия со своим деспотическим строем, все-таки сохранила государственность объединяясь в XIX в. с Валахией, у ко-

торой была идентичная ситуация, в рамках нового государства – Румынии.

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА, ВЧЕНОГО
Й ПУБЛІЦИСТА АДОЛЬФА ДОБРЯНСЬКОГО У ВІДНІ
Й ІНСБРУЦІ (1882–1901 рр.)**

*РОСТИСЛАВ МАЙОР
(Кам'янець-Подільський)*

Адольф Добрянський (1817–1901 рр.) – відомий український громадський й політичний діяч, історик та публіцист, котрий належав до плеяди видатних закарпатських “будителів” ХІХ ст. Народився у селі Рудльові Земплинського комітату (сучасна Словаччина) у сім’ї місцевого українського греко-католицького священника Івана Добрянського та Шарлоти Сепешгазій, що належала до угорської шляхти. Хрещені батьки – граф Сігізмунд Форгач-Герхнихтський і графиня Юліана Форгач-Вороновська. Рід Добрянських походив від воєводи Томова Сови, який в Х ст. разом з князем Гейзою переселився з Русі в Угорщину. Дворянство Добрянських, як вважав Адольф Іванович, було визнано жупаном Кендешем в 1445 р. і Марамароською законодавчою палатою у 1763 р.

А. Добрянський – політик європейського масштабу як за об’ємом своїх ідей та проєктів, так і практичною діяльністю, розумінням специфіки політичного розвитку тодішньої Європи та її центральної частини, яку займала Австро-Угорщина. Активна діяльність українського діяча на громадській та політичній ниві розпочалася під час піднесення національно-визвольного руху в Західній Україні в період “Весни народів” (1848–1849 рр.). Всю свою суспільно-політичну діяльність він підпорядкував реалізації ідеї автономії українських земель у складі Австрійської імперії та захисту прав різних національностей, які її населяли, рішуче й наполегливо боровся проти політики мадяризації, був ініціатором і організатором

створення різних культурно-просвітницьких товариств, плідною була його робота і як публіциста та науковця.

Після судового процесу “Ольги Грабар” (1882 р.) А. Добрянський переїхав до австрійської столиці, де поселився у великій квартирі. У Відні в нього було багато друзів і знайомих серед вищих посадовців, проте, серед них – нікого з сімейного оточення. Перебування у столиці характеризувалося спокійним життям і відносною монотонністю, які не відповідали характеру українського діяча, котрий постійно рвався до активної громадської чи політичної діяльності, і якого просто мучив спокій. Спосіб його життя у Відні був доволі простий. Він вставав рано і, прийнявши холодну ванну, брав газети та, читаючи їх по дорозі, йшов до кав’ярні, де вже знали звички “старого пана гофрата” й приносили йому 12 стаканів води (так звану “батарею”). Читаючи газети, він випивав одну “батарею” і чашку кави з булочкою. Після цього йому приносили другу “батарею”. Повернувшись додому, закурював трубку та сідав за письмовий стіл з-за якого не вставав раніше обіду (а то й вечора), який у нього завжди був скромний: складався не більше як з двох страв. Крім того випивав “восьмушку” вина. Зазвичай під час обіду він зустрічався зі своїми близькими знайомими, з якими, пообідавши, прогулювався столицею. Не зважаючи на погоду він щоденно швидкою ходою два рази обходив по Рінгштрассе внутрішній Відень. Після прогулянки повертався додому й вже нікуди не виходив. Вдома до вечора, а іноді й до ранку, писав наукові та політичні праці. Так проходили будні дні, інакше – неділя й свята. Не поснідавши й не заходячи у кав’ярню, він відправлявся на 8-му годину ранку в православну церкву. Прослухавши раніше богослужіння, йшов в уніатську церкву і залишався тут до кінця літургії, після чого поспішав на обідню в руську православну церкву. Прийшовши додому, відпочивав від напруженої тижневої роботи над написанням науково-публіцистичних праць.

Однак такий денний порядок часто порушували приїжджі з Росії та інші слов’яни, які не могли й не бажали відмо-

вити собі у візиті до “патріарха”, як його тоді багато хто називав, чи “Нестора”, як говорили інші. Один відомий російський вчений, який, перебуваючи у Відні, не застав А. Добрянського, сказав, нарікаючи з цього приводу: *“Слов'янину бути у Відні і не розмовляти з А. І. Добрянським, те ж, що католику бути в Римі й не побачити Папу”*.

Раз чи два на тиждень А. Добрянський ввечері за чашкою чаю збирався у тісному колі віденських слов'ян, які завжди з нетерпінням чекали на його прихід. Не зважаючи на вік він завжди дивував оточуючих своєю пунктуальністю, бадьорістю і веселістю.

У Відні А. Добрянський практично весь свій час, особливо з 1885 р., приділяв науково-публіцистичній діяльності. Часто цілими тижнями йому доводилося працювати в бібліотеках, особливо в імператорській (придворній), де він випишував із рукописів і старих фоліантів, зокрема засідань вселенських церковних соборів, необхідну для своїх праць інформацію. Наукова та публіцистична діяльність займала стільки часу, що йому довелося відмовитися від своєї звички щоранку ходити в кав'ярню і лише раз на день харчуватися. З 1886 р. він майже повністю віддалився від знайомих, навіть від тих з якими жив до того в близьких відносинах. Цілі дні, а то й ночі, проходили за написанням робіт. Один з віденських журналів у цей час писав, що йому був потрібен лише *“хліб, чисте повітря й праця”*.

Після 1887 р. А. Добрянський переїхав до Інсбруку. Самотнє життя у Відні було позаду. На новому місці його оточувала дочка Алексія, зять, їхні діти та чудова природа (особливо Альпи, які оточували місто), яка дуже подобалася закарпатському “будителю”. Розпорядок дня в Інсбруці багато в чому співпадав з віденським. А. Добрянський вставав о 6.00, а взимку – о 7.00, приймав холодну ванну, робив кімнатну гімнастику, а після цього читав вголос Біблію чи Мінею. Не поснідавши (лише взимку він випивав стакан чистого чаю), сідав за письмовий стіл. Зранку зрідка писав листи, в основному працював, як і у Відні, над публіцистичними роботами

про актуальні проблеми тодішнього суспільно-політичного життя. Основна частина праць була присвячена слов'янам, їх минулому, сучасному й майбутньому.

Обідав о 12.00. У меню обіду входили три страви. А. Добрянський любив м'ясний суп і їв його, як українські селяни, – кришачи в нього хліб. Вареної яловичини ніколи не їв; віддавав перевагу білому м'ясу – телятині, курятині і т. п. Поївши тістечко, закурював одну зі своїх трубок, які були попівського типу, на вишневих довгих чубуках. О 14.00–15.00 здійснював прогулянку за місто, яке оточували альпійські гори висотою 2000 м. Вони (прогулянки) були одним з моментів коли А. Добрянський міг відпочити від напруженої щоденної інтелектуальної роботи. Влітку вони тривали іноді по 2–3 години й нагадували швидше подорож туриста чи альпініста. Ще у 80-ть років він був сильним і бадьорим та краще ходив по горам, ніж багато молодших людей. Тому й здоров'я у нього було міцне, а зір хороший. В Інсбруці хворів досить рідко, лише невралгія, або простуда часом нагадували про себе. А. Добрянський практично не приймав ліки, а коли їх призначав лікар, то просто викидав останні за ліжко. Медикаменти застосовував лише в надзвичайних ситуаціях, коли хвороба була настільки важкою, що загрожувала життю.

Після завершення прогулянки А. Добрянський повертався додому. Його вечеря складалася з двох стаканів молока, меду та овечого сиру, після чого, як і вранці, слідувала гімнастика. О 22.00–23.00 лягав спати. Влітку й взимку спав з відкритим вікном (якщо, звичайно, не було сильних морозів), яке відкривав зверху чи в іншій кімнаті. За словами Д. Маркова, саме *“повітря, велика кількість випитої до обіду води та гімнастика – ось трилисник і розгадка довгого життя і працездатності А. Добрянського”*.

Як і у Відні А. Добрянський продовжував і на новому місці наполегливо працювати в місцевих бібліотеках, опрацьовуючи велику кількість матеріалів для нових праць.

Внаслідок важкої й довготривалої хвороби у віці 83 років Адольф Добрянський помер 19 березня 1901 р.

**ВОЛОСНІ ПИСАРІ, ЯК ПРЕДСТАВНИКИ СІЛЬСЬКОЇ ЕЛІТИ
У II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ
ТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ**

КАТЕРИНА МЕЛЬНИЧУК

(Київ)

Положенням про вихід селян з кріпацької залежності від 19 лютого 1861 р. запроваджувалось селянське самоврядування, яке функціонувало із внесеними в подальшому корективами впродовж II половини ХІХ – на початку ХХ ст. Управління селянами відбувалось на двох рівнях: волосному і сільському, при якому волость представляла вищу, а сільська община – нижчу адміністративно-територіальну одиницю. У волоснім правлінні важливою постаттю був писар, який займався діловодними справами установи: записував накази старшин, вироки волосних сходів, рішення волосного суду, складав списки (посімейні, призовні, запасних та відставних військових чинів, ратників, військово-кінні). Також писар вів облік податкових та мирських коштів у податковому зошиті, дохідно-розхідній книзі, заповнював книги договорів між селянами, між селянами та поміщиком, або іншими особами у волості. Як влучно зазначав белетрист Н. Астирев, волосним правлінням, а фактично писарем, велись справи, що мали пряме відношення до шести міністерств: внутрішніх справ, фінансів, військового, юстиції, народного просвітництва, державного майна. Писарі, як особи наймані, підпорядковувалися керівникам правлінь – старшинам. Однак, у тих установах, де старшина був неписьменним, або малограмотним, писар ставав фактичним керівником. Тому інколи в уявленнях селян волосний писар поставав важливішим від старшини посадовцем. Так, у Ново-Чарторійській волості Новоград-Волинського повіту у 1912 р. волосний схід відмовився підняти плату старшині та іншим працівникам волосної управи, заявивши, що не вбачають потреби у їх діяльності, адже, на думку селян, лише писар виконував необхідну для громади

роботу. Зважаючи на свій вплив, писарі подекуди користувались з безграмотності волосних посадовців. У 1887 р. у Київській губернії розголосу набула справа Романовського волосного писаря Сквирського повіту Л. Суского, який скориставшись з безграмотності збирачів податків, підробив звітність, а виявленні недостачі змусив їх покрити власним коштом. Також Л. Суский шляхом сфальсифікованих угод заволодів двома селянськими наділами, що належали виселеному до Сибіру селянину та неповнолітній психічнохворій жительці общини. Іншою резонансною справою став випадок у 1905 р. у Мліївській волості Черкаського повіту, де писар Терещенко наважився обманути неграмотних волосних суддів, умисно записавши протилежну їх рішенню постанову і надав їм для затвердження печаткою.

Писарів, як і інших найманих працівників, призначав волосний старшина, хоча на практиці у справу вибору писаря втручався мировий посередник. Основний критерій у підборі кандидата – належний рівень грамотності та незаплямована репутація, зокрема, службовими порушеннями на попередньому місці роботи. Спеціалізованої освітньої підготовки для писарської служби у волосному, чи сільському правлінні не існувало, тому на ці посади могли потрапити будь-хто, хто умів читати і писати. Найчастіше у писарі наймалися писемні селяни, хоча допускались і міщани. Так, матеріальна скрута могла спонукати міщанина переїхати в сільську місцевість та працювати у волосній управі, адже життя в селі було значно дешевшим, ніж у місті. Поширеною була практика наймання на писарські посади колишніх військовослужбовців, очевидно через їх “комунікаційний” досвід поводження з начальством та рівень грамотності, який вони отримували під час служби. Як влучно зазначав історик В. Лапін, армія виконувала освітню функцію; у дореволюційному суспільстві навіть побутувала приказка “розумний як солдат”. Тобто, селяни сприймали солдат як осіб не лише грамотних, а й як людей із ширшим від селянського світоглядом. Уже згаданий писар Л. Суский був із відставних солдат, володів характерними

армійськими навичками, добре ладив з начальством, навів жорстку дисципліну в правлінні і фактично керував усіма справами волості. Отже, колишні військовослужбовці становили так званий “писарський фонд” із якого волості управи, а також сільські правління поповнювали нестачу у писарях, а інколи і у старостах та волосних старшинах.

Із матеріалів Київської, Подільської та Волинської губерній встановлюємо, що більшість волосних писарів відносились до селянського стану, мали базову освіту, яку вони отримували у церковно-приходських школах, або одно/двокласних народних училищах. Фахову кваліфікацію писарі здобували на місці служби самотужки, або переймали у попередніх писарів, навчаючись на посадах помічників. Позитивним був варіант найму на писарську посаду досвідчених у канцелярській роботі осіб із інших відомств, наприклад, із поштового, чи акцизного. Також досвідченими у волосному діловодстві були сільські писарі, які, у випадку добросовісної служби, отримували підвищення до волосних. Кандидати у сільські писарі також підбирались в залежності від наявності у громаді писемних членів. Оскільки посада сільського писаря була низькооплачуваною – вона не розглядалася як повноцінна робота, а швидше як додатковий підзаробіток для відносно грамотної категорії населення села.

Оскільки станова приналежність писарів в Правобережній Україні була представлена селянами, тож конфесійна та етнічна переважно – православними і українцями. Однак, присутність на посадах писарів іновірців та представників інших національностей мала місце. Другою за чисельністю національністю, після українців, у Правобережній Україні були євреї. Послугами євреїв, як писарів, селяни користувались в особистих справах, коли потрібно було написати звернення, прохання, чи скаргу без відома сільських адміністрацій. Таку додаткову роботу у 1895 р. мав вчитель з м. Паволочки Сквирського повіту Фаим Ровинський, який на прохання жителів навколишніх сіл допомагав писати скарги, доноси на волосне начальство. А ось при волосному Маньковському

правлінні Уманського повіту у 1901 р. функції писаря виконував єврей Хаїм Капітанський. Власне, як потім пояснював волосний старшина, Хаїма узяли на посаду тимчасово, допоки шукали писаря для роботи на постійній основі, а тим часом діловодні справи потрібно було виконувати. Громада та губерньське керівництво не схвалило такого кадрового рішення і наполягли на відстороненні Хаїма від справ. Тож, хоча закон і не забороняв наймати іновірців на писарську службу, губерньське керівництво виступало проти представників “неблагонадійних” національностей на важливих посадах. Тому у Київській, Подільській та Волинській губерніях наприкінці XIX ст. спостерігалась тенденція до контролю мировими посередниками призначень на писарські посади. А у Подільській губернії узагалі, за наказом губернатора на посади писарів не приймали євреїв і вихрестів із євреїв.

До волосних правлінь у писарі також потрапляли представники ще однієї чисельної в Південно-Західному краї національності – поляки. Однак, проведена у 1898 р. перевірка на наявність польського та католицького елементу у волосних правліннях у Київській, Подільській та Волинській губерніях, з метою подальшого їх звільнення, показала невеликий відсоток таких. У Київській губернії нараховувалось 30 волосних писарів – поляків за національністю, однак православного віросповідання, у Подільській губернії – 9 писарів етнічних поляків, що прийняли православ'я, однак їх дружини залишились в католицизмі. У Волинській губернії писарів польського походження не було, проте 18 українських волосних писарі перебували у шлюбі з польками-католичками.

Отже, волосні писарі в губерніях Південно-Західного краю це переважно селяни, православного віросповідання, українці, що мали базову освіту та великий вплив на функціонування органів селянського самоврядування. Авторитет особи, яка розумілась в законах та циркулярах, сприяла, або заважала проведенню селянських справ, зналась з начальством був беззаперечно високим. Звісно, в залежності від особистих якостей, несення служби писарем для одних громад

мало позитивні, а для інших негативні результати. В цілому, оцінюючи діяльність сільських і волосних писарів, їх без перебільшень можна прирівняти до державних службовців-канцеляристів та вважати представниками сільської еліти.

УКРАЇНСЬКА АРИСТОКРАТІЯ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ДІАСПОРИ

ВАЛЕРІЙ НЕСТЕРЕНКО
(Кам'янець-Подільський)

Вітчизняна історична наука почала формуватись на початку ХІХ ст. в умовах відсутності української державності. Природно, що тривалий час домінуючим напрямом у ній був народницький напрям, згідно з яким лише “народ” був головною рушійною силою історичного процесу. У працях М. Костомарова, М. Драгоманова та інших “народників” ігнорувалась роль української аристократії в історії України. Часто навіть замовчувався факт її наявності, вважалося, що українські князі, дворяни чи шляхта були частиною або російської, або польської політичних еліт.

У період Української національно-демократичної революції в історіографії сформувався державницький напрям, який значно більше уваги приділив дослідженню української аристократії. Якщо у подальшому радянські дослідники історії України у своїх працях продовжили працювати в “народницькій” парадигмі, надавши однак їй комуністичного забарвлення, то ті українські історики, які опинились в еміграції, дотримувались загалом принципів “державницької школи” і не зводили всю вітчизняну історію винятково до козацьких чи селянських повстань.

Враховуючи те, що погляди засновника “державницької” історичної школи В. Липинського щодо української аристократії заслуговують на окрему працю у своїй розвідці ми зупинимося на аналізі праць деяких інших істориків, які пере-

бували в діаспорі. Ця тематика була вже проаналізована у статтях Надії Темірової.

Колишній міністр закордонних справ періоду Гетьманату П. Скоропадського, а водночас автор численних історичних праць Д. Дорошенко вважав, що українська дворянство було активним провідником національного відродження. На його думку, нащадки колишньої козацької старшини Лівобережної та Слобідської України у першій чверті ХІХ ст. були незадоволені царською політикою щодо них. Щодо Правобережної України, то історик вважав, що тамтешнє польське суспільство складалось передовсім з асимільованих Річчю Посполитою нащадків колишньої української шляхти. Це стало підґрунтям для формування специфічного місцевого патріотизму.

На погляд Д. Дорошенка, українська аристократія в першій третині ХІХ ст. ще зберігала національні традиції. Проте вже в другій половині століття вона позбулася українофільства. Лише окремі її представники (Г. Галаган, В. Тарновський, Є. Милорадович) підтримували український національний рух. Поширення соціалістичних та радикальних настроїв серед селянства відлякувало від національного руху українське дворянство, яке вважало за краще опиратись на російське самодержавство. Деякі представники українського дворянства все ж включились в національне відродження, але змушені були порвати зі своєю соціальною групою.

Н. Полонська-Василенко привернула увагу до аналізу етнічного складу поміщицтва України ХІХ ст.. Зокрема, нею показане розширення неукраїнського поміщицького землеволодіння. У Правобережній Україні, де поміщики були майже виключно поляки, польське шляхетство зберегло всі свої права. Після польського повстання ширилося землеволодіння російського дворянства, якому передавали конфісковані у поляків маєтки. У Лівобережній Україні кількість російських поміщиків була менша, але уряд сприяв “просуванню” російських поміщиків і туди. В Південній Україні – продовжували

роздавати російським урядовцям землі, починаючи від Потьомкіна.

Водночас дослідниця зупиняється на діяльності як “старих” українських аристократичних родів: Браницьких, Бобринських, Кочубеїв, Ханенків, так і “нових”: Терещенків, Харитоненків, Симиренків. Вона показала, що в діяльності земств на Лівобережній Україні основну роль відіграли місцеві землевласники-дворяни середньої руки – нащадки козацтва.. Великі землевласники також робили великий фінансовий внесок у діяльність земств.

3. Когутом у монографії “Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр.” поставлена проблема включення української шляхти до російського дворянства. Скасування інституції Гетьманщини і запровадження імперської адміністрації супроводжувалося поступовим злиттям українських і російських соціальних структур. Зокрема внаслідок здійснення місцевих реформ і прийняття імперських грамот, дарованих дворянству, на межі XVIII–XIX ст. українська шляхта стала частиною імперського дворянства.

Автор реалістично оцінив ситуацію, показавши, що частина української шляхти відкрито підтримала асиміляцію, частина зрусифікувалася та асимілювалася, навіть не усвідомлюючи того процесу. Намагаючись примирити в собі відданість “Малоросії” та загальноросійську лояльність, деякі українці-асимілятори, певною мірою, підготували ґрунт для слов’янофільства. Проте співпрацю української еліти з імперським урядом не можна тлумачити як загальне схвалення нею ідеї інтеграції в імперію.

Інша частина шляхти виявила прагнення зберегти, або навіть поновити традиції Гетьманщини. “Традиціоналісти” не об’єднувалися для спільних дій, а становили групу, різнохідну за складом і цілями її членів. Дехто просто виступав за збереження Литовського статуту й української судочинної системи; інші використовували сприятливі політичні умови і пропонували відновити козацькі військові формування; ще

інші – потайки писали та поширювали політичну літературу, спрямовану проти “асиміляторів” та росіян (“История Русов”); а найсмівливіші навіть планували заколот проти імперського уряду. Дослідник дійшов висновку, що хоча більшість української шляхти асимілювалася і, принаймні частково, зрусифікувалася, цей процес не проходив так рівно, як вважалося, і впродовж першої половини XIX ст. стикався з виявами опору. Автор відзначає дві риси шляхетської верстви: панування в Україні неукраїнської шляхти протягом тривалого періоду і її швидко інкорпорацію до польської шляхти чи російського дворянства.

Зупинимося коротко на поглядах канадійського дослідника О. Субтельного, чії роботи на початку 90-х рр. були дуже популярні в Україні. Субтельний актуалізував проблему малоросійської ментальності. Він зауважив, що багатьох представників колишньої української старшини вражали могутність і велич Російської імперії, приваблювали можливості блискучої кар’єри, а їхнє самолюбство тішила свідомість власної належності до імперського дворянства. Для них Україна стала чимось більшим від частини імперського цілого, а український народ – лише “плем’ям” російського народу. Їм була чужа ідея особності України, тому вони байдуже, чи навіть вороже були настроєні щодо будь-яких політичних дій, спрямованих на її досягнення. Ще В. Липинський вказував, що така ментальність – типовий комплекс народів, які не мають своєї держави. Але незаперечний той факт, що “малоросійська” самосвідомість переважала серед української знаті. Ця думка знайшла розвиток у дослідженнях сучасних українських істориків.

Отже, стислий аналіз поглядів істориків з української діаспори наводить на кілька висновків. Перш за все, вони своїми дослідженнями заповнили істотну прогалину у науковому знанні історії українського народу, що утворилася внаслідок політизованого підходу до вивчення минулого в Радянській Україні, що і на початку 2000-х давалася взнаки. Просте-

жується певна еволюція підходів до характеристики української аристократії.

Старше покоління істориків діаспори більшою мірою зосереджувалося на фактах, їхні праці мали більш виражений описовий характер. Дослідження істориків повоєнного покоління, особливо сучасних авторів відрізняються вищим рівнем аналітичності. Цьому сприяло залучення як української й радянської літератури, так і праць зарубіжних авторів, і не лише істориків. Тобто нині в діаспорній літературі в наявності і усталений фактаж, і теоретичне підґрунтя досліджень з історії української еліти, що дає підстави говорити про концепцію української еліти.

ЯН ДЕ ВІТТЕ (1709–1785): ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ВИДАТНОГО АРХІТЕКТОРА

*ВАЛЕНТИН ПАГОР
(Кам'янець-Подільський)*

Ян де Вітте – архітектор, комендант Кам'янця-Подільського та всіх прикордонних фортець на Поділлі (1767–1785), генерал-лейтенант коронних військ. Народився 8 липня 1709 р. в родині переселенців з Голландії. Тривалий час була популярною версія про вірменське походження родини Віттів, але згодом вона була спростована. Як писав сам Ян де Вітте у листі від 1781 р.: *“...При армії ж російській служив тільки батько мій, я ж ніколи не був, але в Польському війську 66 рік служу, народився в обозі під Полтавою в день баталії Москви зі Швецією року 1709... Оскільки батько мій помер, коли я був малим, і невеликі відомості мені про предків залишив, проходячи службу в різних військах, те тільки знаю, що предки наші вийшли з Англії до Голландії, а після революції Яна і Корнелія Віттів та ж фамілія по всій Німеччині розпорошилася, тому важко мені знати, з яких місць вийшла наша і до якої лінії Віттів я належу, я не багато те вивчав, осівши тут на Поділлі... вживаю лише печатку, що залишилася після мого бать-*

ка". Через рік, 4 березня 1782 р., в листі до генерала Щепінга Вітте пише: *"..Мій син (Йосип) був в Голландії, де про свою фамілію добре розізнав..."*. У 1726 р. Ян де Вітте закінчив єзуїтський колегіум в Кременці. Військову службу розпочав в корпусі коронної артилерії. У 1735 р. отримав звання капітана, а 1781 р. – генерал-лейтенанта. З 1767 р. був комендантом Кам'янця-Подільського та всіх прикордонних фортець на Поділлі. Користувався протекцією гетьмана Вацлава Жевуського та короля Станіслава Августа Понятовського.

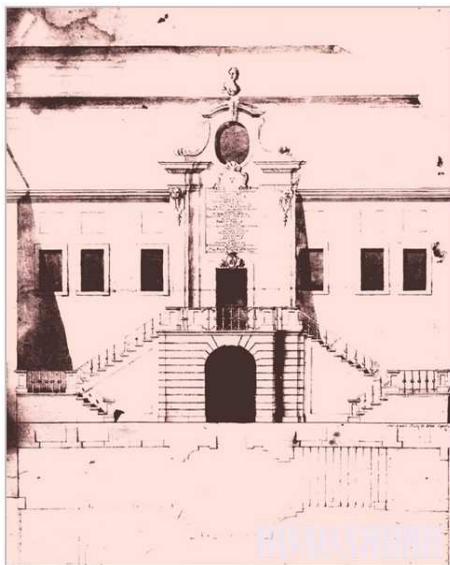
Діяльність Яна де Вітте в науковій літературі висвітлена фрагментарно. Серед дослідників даної тематики виділяються З. Горнунг, Є. Ковальчик, П. Красна, Ю. Ролле, Є. Сіцинський, Н. Урсу, Є. Пламеницька, Г. Ківільша, Д. Бабюк.

Ян де Вітте з молодих літ вдало поєднував військову службу та архітектурну діяльність. У 1735 р. він накреслив військово-топографічний план Кам'янця-Подільського. Мета плану – відобразити стан оборонних споруд міста і нанести нові фортифікаційні проекти, які після реалізації посилили б обороноздатність міста. Основну роль в обороні міста він відводив артилерійським батареям та оборонним мурам. Першим реалізованим проектом архітектора став Костел кармелітів босих у Бердичеві (1737–1754). Ян де Вітте реконструював та збудував низку визначних архітектурних споруд у Кам'янці-Подільському: 1766 р. – провів ремонтні роботи на Замковому мості; 1760-ті рр. – спорудив наземну частину Міського (Вірменського) колодязя; 1769 р. – відновив діяльність Кам'янецької людвисарні; 1771 р. – підготував проект відбудови стіни Старого замку; 1771 р. – посилив Замкову браму; 1772 р. – здійснював роботи на Польській брамі; 1776 р. – проводив роботи на Руській брамі; 1770-ті рр. – реконструкція будинку комендатури; 1782 р. – збудував Тріумфальну арку (Брама, 1781 р.); 1783 р. – підготував проект будівництва Гауптвахти; 1785 р. – долучився до підготовки проекту будівництва Вітряної брами; 1781–1787 рр. – підготував перший проект будівництва Казарм фортеці. Дослідники архітектури вважають, що в Кам'янці-Подільському Ян де

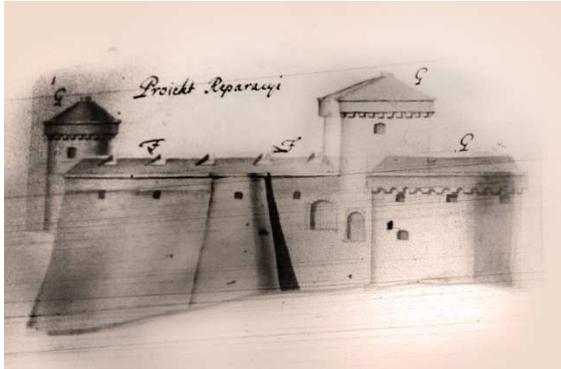
Вітте провів роботи з оздоблення фасадів Кафедрального костелу, костелів тринітарського, францисканів та домініканів з келіями. Збудував палац коменданта фортеці та будинок Шадбея. Працював над реконструкцією палаців князів Любомирських у Рівному (1770) та Львові (1763). Брав участь у проектуванні львівського костелу домініканців (1744–1745) та розбудові костелу святої Марії Магдалини у Львові (1758). Помер 24 грудня 1785 р. в Кам'янці-Подільському. Похований у криптах Кафедрального костелу міста.

Завдяки дослідженням останніх десятиліть стало відомо про значний внесок Яна де Вітте в розбудову Кам'янця-Подільського. Доречно підсумувати, що архітектор Ян де Вітте 50 років своєї творчої діяльності присвятив Кам'янцю-Подільському, зміцненню його оборони, будівництву сакральних, громадських і житлових споруд.

Додатки:

Ил. 1. Проект перебудови фасаду Ратуші в Кам'янці-Подільському (автор Ян де Вітте)

*Ил. 2. Проект модернізації західної частини
Старого замку (автор Ян де Вімте)*

**ДО ПИТАННЯ ПРО АРИСТОКРАТИЧНИЙ СВИТОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОГО ДВОРЯНСТВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
(НА ПРИКЛАДІ АНДРІЯ ТА МИКОЛИ СТОРОЖЕНКІВ)**

*НАТАЛКА ПАЗЮРА
(Київ)*

Дослідження історії української аристократії є досить розгалуженим науковим напрямом як з огляду на хронологічні межі, так і беручи до уваги комплекс питань, які перебувають у полі зору науковців. І йдеться не лише про проблему формування й розвитку національної аристократії, а й її мислення, світогляд, поєднання ідеологічної та практичної діяльності, традиційні цінності та морально-правові принципи. Відтак дослідження цієї теми лежить на перетині різних галузей знання, як-от історії, генеалогії, соціології, політології та елітології, що й визначає її міждисциплінарність, а отже, й дає ширші перспективи для вивчення.

Найбільш складним в історії української аристократії, на нашу думку, є період кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Це пов'язано з ліквідацією залишків української автономії та її традицій-

них інститутів. Відбулися зміни в адміністративному устрої та системі суспільних відносин, зокрема нащадки козацької старшини дістали можливості для одержання дворянства та інтеграції до політико-адміністративних структур Російської імперії. І хоча за нових соціокультурних умов українське дворянство намагалося утримувати провідні позиції в суспільстві і певний час пропагувати різні реставраційні проекти, утім у другій половині XIX ст. можливостей для політичної діяльності вже не мало.

Зміни соціально-економічного статусу в поєднанні із цілеспрямованою асиміляторською державною політикою в освітній та культурній сферах (зокрема мовні заборони 1863 та 1876 р.) вплинули й на зміни психології та світогляду українського дворянства. Йдеться про формування подвійної культурної ідентичності, яка поєднувала в собі лояльність до існуючого режиму та ознаки місцевого патріотизму через культурне самовираження (колекціонування предметів старовини, пошанування культури, традицій тощо).

Одна з проєкцій світогляду українського дворянства другої половини XIX – початку XX ст. добре прослідковується на прикладі життєписів братів Андрія (1857–1939/?) та Миколи (1862–1942/?) Стороженків – нащадків козацько-старшинського роду, який внесено до родовідних книг Чернігівської та Полтавської губерній та відомого на теренах України від початку XVII ст. Представники цієї родини протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. обіймали низку важливих посад у Гетьманщині та мали розгалужені зв'язки з багатьма відомими козацькими родами, з-поміж яких були Томари, Горленки, Апостоли, Ханенки, Полуботки, Милорадовичі, Тарновські, Лисенки та ін.

Серед найбільш відомих представників роду в XIX ст. був письменник та публіцист Олекса Петрович Стороженко (1805–1874), відомий своїми творами про побут та вірування українців. Інша, не менш відома особа, Микола Ілліч Стороженко (1836–1906) – історик літератури, дослідник життя та творчості У. Шекспіра, автор праць про Т. Шевченка, член-ко-

респондент Санкт-Петербурзької академії наук. Варто згадати і Андрія Яковича Стороженка (1790–1857) – сенатора, таємного радника, керівника урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського. Він мав надзвичайно широке інтелектуальне середовище, яке можна частково презентувати іменами П. Шафарика, В. Ганки, В. Мацеєвського, Л. Гайя, О. Бодянського, І. Срезневського. Водночас він був відомим знавцем, збирачем і популяризатором української старовини, зокрема періоду козаччини, автором праць на українську тематику. Серед експонатів його колекції був оригінал реєстру Війська Запорозького 1649 р., який згодом опублікував О. Бодянський.

Багата родинна історія вплинула на формування аристократичного світогляду Андрія та Миколи Стороженків, а навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету та зближення із середовищем історичної школи Володимира Антоновича та громадівським рухом стимулювало захоплення українською старовиною. Утім на тлі панування народницької історіографії, яка відводила народу провідну роль у концептуальній репрезентації минулого, брати Стороженки реактуалізували історію Гетьманщини й акцентували на ролі провідних верств, досліджували історію свого роду.

Кажучи про українське дворянство зазначеного періоду, варто пам'ятати про виклики, які постали перед ним, і які неодмінно впливали на його світогляд. Модернізація другої половини XIX ст. зумовила соціальну реструктуризацію суспільства загалом та політичної еліти зокрема. Відбулася умовна трансформація аристократії як носія державної ідеї в аристократію, що наслідувала певні її атрибути, які побутували в площині повсякденних, поведінкових практик і спиралися на родинну пам'ять, родинні архіви, ностальгійні уявлення про минувшину. Утім за нових умов, надто у зв'язку з політизацією українського руху наприкінці XIX ст., частина української аристократії не змогла трансформуватися з позицій малоросійства в українство, а тому опинилася поза процесом українського націєтворення. Можливості для реаліза-

ції своїх станових та світоглядних інтересів вона знаходила у російському русі, а відтак її рефлексія на нові суспільні реалії все частіше набирала ознак світогляду російських еліт.

Показовим у цьому відношенні є публікація братів Стороженків семи томів родинного архіву “Стороженки”, який вмістив документи від початку XVII ст. Це – листи, купчі, універсали гетьманів (зокрема І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола) та інші документи, зокрема широкий комплекс епістолярних матеріалів, що відносяться до історії визначних родів тогочасної України та різних напрямів їхньої діяльності. І якщо в передмові до першого тому (вийшов 1902 р.) було зазначено, що мета видання – зберегти родинні папери для майбутніх поколінь роду, то вже за чотири роки у передмові до другого тому ми бачимо страх перед можливістю руйнації самої Російської імперії.

Слід також зазначити, що саме завдяки фінансовій підтримці братів Андрія та Миколи Стороженків було опубліковано “Малороссийский родословник” В. Модзалевського, значення якого виходить далеко за межі генеалогічного довідника. Ця праця не лише систематизує підсумки півстолітніх досліджень генеалогії козацько-старшинських родів Лівобережної України, але й дозволяє висвітлити політичні, соціальні та юридичні відносини XVII – початку XX ст. Утім, якщо В. Модзалевський вбачав його цінність у широкому застосуванні в науковій роботі, то видавці бачили в ньому, перш за все, “становий скарб”, надбання дворянства, наполягаючи, щоб родословник надходив лише до представників цих родів, а не потрапляв у вільний продаж.

Таким чином дослідження світогляду українського дворянства надзвичайно цікава і перспективна тема, однак говорити про його просопографічний портрет навіть у межах невеликого часового проміжку другої половини XIX – початку XX ст. можна лише на основі висновків численних персонологічних досліджень і з урахуванням теоретичних праць про людські виміри суспільної модернізації «довгого» XIX століття.

**ВІЙСЬКОВИЙ ГУБЕРНАТОР КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ ГУДОВИЧ:
ХОРОБРИЙ ГЕНЕРАЛ ТА ЗДІБНИЙ АДМІНІСТРАТОР**

*АНАТОЛІЙ СКРИПНИК
(Кам'янець-Подільський)*

Наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. на теренах Правобережної України, яка була анексована Російською імперією за другим поділом Речі Посполитої, відбулися кардинальні зміни адміністративно-територіального устрою. Шляхом впровадження інституту військових губернаторів імперія прагнула швидко і ефективно зміцнити свою владу на нових землях. Тому посада була наділена широкими повноваженнями, які поширювалися одразу на декілька губерній, а самі генерали перебували у Кам'янці-Подільському та Києві. Абсолютно мілітарна за своїм змістом спочатку ця посада утворювалася з метою здійснення військово-інспекторських функцій у містах та над військовими частинами. Проте майже одразу до цих повноважень було додано ще й нагляд за широким колом цивільних справ, здійснення судочинства, контроль митниць, охорони “тиші і спокою” в губерніях. Паралельно з військовими почали функціонувати й цивільні губернатори, які займалися переважно лише питаннями внутрішнього життя губернії. Кам'янець-Подільський військовий губернатор опікувався Волинською, Мінською і Подільською губерніями. Деякий час (зима – весна 1797 р.) серед губерній, що підпорядковувалися йому, перебувала Брацлавська.

З шести військових губернаторів Кам'янця-Подільського періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст. особливе місце посідає генерал-фельдмаршал Іван Васильович Гудович (1741–1820), який перебував на посаді з 22 травня 1798 до червня 1800 р.

Іван Васильович належав до стародавнього дворянського роду, який вів своє коріння з козацької старшини. Освіту отримав в університетах німецьких міст Кенігсберга, Ляйпцига та Галля. У 1759 р. поступив на військову службу пра-

порщиком Інженерного корпусу, а згодом став ад'ютантом впливового на той час графа П. Шувалова. У Польському поході російських військ, що діяли проти конфедератів, командував Астраханським піхотним полком.

Перший бойовий досвід І. В. Гудович отримав під Хотиним у 1769 р., де успішно діяв проти турецьких військ. Справжня слава прийшла до нього після запеклого бою на річці Ларга 7 липня 1770 р. Піхотні батальйони під його командою стрімкою атакою захопили турецькі батареї, які прицільно стріляли по росіянах.

Високо оцінивши командирські якості, хоробрість та військову доблесть молодого бригадира, фельдмаршал П. Рум'янцев довірив йому командування окремим загоном російських військ у дунайському князівстві Валахія. В ході кампанії він завдав поразок турецьким військам, змусивши їх рятуватися втечею за Дунай та здобув столицю Валахії – місто Бухарест.

Талант полководця в Івана Васильовича Гудовича розкрився під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. В армії Г. Потьомкіна він командував окремим армійським корпусом, що успішно діяв у Північному Причорномор'ї. У 1790 р. його війська захопили турецькі фортеці Хаджибей і Кілію, що створило умови для підготовки штурму головної турецької фортеці на півночі володінь Оттоманської Порти – Ізмаїлу. За перемоги над султанськими військами Іван Васильович отримав звання георгіївського кавалера і генерал-аншефа.

У 1796 р. пославшись на погіршення здоров'я І. Гудович звільнився зі служби. Однак новий імператор Павло I наказав йому негайно повернутися та очолити війська на Кавказі. В 1798 р. його було призначено Київським генерал-губернатором, а згодом – генерал-губернатором Подільської губернії. Маючи певний адміністративний досвід, який він набув ще у 1785 р. на аналогічній посаді генерал-губернатора Рязанського і Тамбовського, взявся до справ.

Вважаємо за доцільне розглянути декілька головних напрямків діяльності І. Гудовича на посаді військового губернатора.

У системі губерньського управління військовому губернатору, якщо він мав повноваження нагляду за цивільними справами, були підпорядковані органи місцевої влади. На його ім'я надходила велика кількість паперів – як звітного характеру від підрозділів губерньського управління, так і від пересічених жителів. Перші містили звернення у вигляді рапортів, відношень, прохань в офіційній формі. Документ починався із зазначення посади, титулу та звання відповідно до змісту документа. Так, у більшості випадків зверталися, зазначаючи чин, посаду та графський титул. Військові з питань командування над дивізіями (інспекціями) зверталися “інспектор”. Згодом, з метою скорочення бюрократичної писанини, у зверненнях не вживалася офіційна посада, а іноді й прізвище.

У свою чергу військовий губернатор регулярно звітував перед генерал-інспектором великим князем Костянтином Павловичем про стан Брестської, Дністровської та Української дивізій. Регулярно повідомляв про розташування та пересування військових підрозділів Священної Римської імперії на кордоні з Волинською і Подільською губерніями. В лютому 1800 р. були внесені зміни до порядку зносин Сенату з військовими губернаторами, *“щоб військові начальники листувалися з усіма цивільними установами на загальних підставах. Військові губернатори є керуючими губерніями, з якими Сенат має мати безпосередній зв'язок”*. З березня 1800 р. Урядуючий Сенат мав зноситися щодо усіх цивільних та поліційних справ губернії тільки з Подільським губернатором. Відповідно, останні мали можливість звертатися до військових губернаторів безпосередньо.

Незважаючи на достатньо великий обсяг справочинної документації, що надходила до військового губернатора, його канцелярія складалася з декількох чиновників, відтак ефективність її роботи була досить низькою. Сам губернатор крім внутрішніх “подорожніх” візував “пашпорти” на виїзд з держави на термін не більший, ніж півроку. Ведення обліку щодо видачі “подорожніх” за штатним розписом повинен був

здійснювати спеціальний чиновник. Оскільки в той час у військового губернатора Кам'янця-Подільського не було передбачено такої посади у власній канцелярії, ці функції виконували чиновники губерньського правління.

Як інспектор І. Гудович мав наглядати за станом полків підпорядкованих йому дивізій. Це питання розквартирування частин у містах і містечках, постачання продовольства і фуражу, амуніції, палива тощо. Це ускладнювалося непростими стосунками командування зазначених частин з місцевими (повітовими) органами влади та шляхтою. Часто губернатору доводилося виконувати функції арбітра і розв'язувати конфлікти. Все це відображалось у звітах до генерал-інспектора, наприклад: "Про стан полків і батальйонів інфантерії Дністровської дивізії за березень 1800 року".

Оскільки Подільська губернія та півавстрійська Галичина до 90-х рр. XVIII ст. становили частину Речі Посполитої, залишилося чимало справ, пов'язаних з неіснуючою державою. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського постійно контактував з порубіжними колегами Священної Римської імперії. Це питання виплати боргів колишнього польського уряду, майнові суперечки шляхтичів, чиї землі опинилися по різні боки кордону, доля російських дезертирів, які намагалися повернутися додому після закордонних походів тощо. Під його контролем перебували митниці та пов'язані з їх діяльністю справи. Особливу увагу І. Гудович звертав на стан карантинів: *"При огляді мною кордону по р. Дністер з Молдовою та козачої сторожі... наказую збільшити термін перебування в карантині через морову хворобу в Яссах"*. В разі потреби козаки перекривали проїзд через деякі повіти чи затримували товар з проїжджаючими через кордон на карантині.

Кам'янець-Подільський військовий губернатор регулярно отримував звіти командирів козачих і гусарських полків, які несли прикордонну службу. Вони об'їжджали "дистанції" вздовж кордону і стежили за порядком. У випадку необхідності врегулювання питання щодо перетину кордону тих чи

інших товарів, місцеві поміщики зверталися до військового губернатора. Відповідно намагаючись оптимізувати рух товарів, за рекомендаціями та посередництвом у бюрократичному листуванні уряд приймав необхідні постанови.

У 1799 р. І. Гудовича було призначено головнокомандувачем російської армії, що повинна була йти на Рейн для підтримки австрійців, які зазнавали поразок у боях з військами революційної Франції. Але незабаром Павло І змінив своє рішення і генерал був призначений командувати тільки резервом у кількості трохи більше 36 тисяч солдатів, що розташовувався в межах імперії по лінії від Бреста-Литовського до Дністра. Два корпуси: так званий “Правий” під начальством генерала від кавалерії Міхельсона і “Лівий” – під проводом самого І. Гудовича, складався з полків Української та Дністровської інспекцій зі штабом у Кам'янці-Подільському. Південніше, в середній течії Дністра, знаходився Окремий корпус генерал-лейтенанта барона Шюца в кількості 4500 солдатів, який прикривав південні повіти Подільської губернії, а штаб перебував в місті Могилеві-Подільському. Не встиг генерал проінспектувати свої війська і дати необхідні розпорядження, як потрапив в немилість через донос за відкриту критику прусських військових порядків, і розгніваний імператор в червні 1800 р. звільнив його зі служби і більше не наближав до свого двору.

Так закінчилася кар'єра І. Гудовича в якості військового адміністратора на Поділлі. За нетривалий час йому вдавалося виконувати свої службові обов'язки, не дивлячись на об'єктивні і суб'єктивні труднощі. Саме завдяки своїм особистим вольовим якостям, працьовитості та наполегливості йому вдавалося налагодити роботу місцевого управлінського апарату, який на той час був тільки в самій початковій стадії свого формування і не міг ефективно без мілітарного чиновника з широкими повноваженнями забезпечувати російську присутність у краї.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 рр.) У ВИСВІТЛЕННІ ДІАСПОРНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

Проблема трансформації козацької старшини у політичну еліту України в епоху національної революції відзначається складністю і недостатнім рівнем дослідженості. Тому не випадково її історіографія перебуває в зародковому стані.

В цілому у діаспорній історіографії дослідники виділяють три періоди: перший охоплює 1921 – 1951 рр., другий – 50-ті – 80-ті рр. ХХ ст. й третій – 90-ті рр. ХХ ст. – перші десятиріччя ХХІ ст. У першому періоді її становлення і розвитку найбільший внесок для вивчення еліти зробив видатний *“історик з Божої ласки”* Д. Дорошенко. В *“Нарисі історії України”* звернув увагу на важливу роль шляхти у формуванні козацької старшини до 70-х рр. ХVІ ст. і складність її еволюції в козацьку еліту. У подіях 1648–1657 рр. вбачав *“велику революцію”*, після якої розпочалося *“сповзання”* козацької України у стан *“анархії і руїни”*, що запанувала в ній з 1661 р. Основну заслугу Б. Хмельницького вбачав у тому, що *“...це саме він пов'язав перервану ще в середніх віках нитку української державності...”*. Відзначав деградацію еліти, яка після його смерті почала перейматися особистими інтересами. Влітку 1939 р. завершив фундаментальне дослідження життя і діяльності гетьмана П. Дорошенка, яке побачило світ 1985 р. Вперше в історіографії спромігся змалювати історичний портрет видатного державного діяча України другої половини ХVІІ ст. Через призму його гетьманування висвітлив здобутки й невдачі еліти у боротьбі за збереження Української держави і деструктивну роль в них зовнішньополітичного чинника. У 30-х – початку 40-х рр. опублікував низку статей, присвячених характеристиці політики *“невдалого гетьмана”* С. Опари.

У монографічному дослідженні А. Яковліва проаналізовано укладення українсько-московських договорів, що є важ-

ливим для з'ясування політичної культури еліти й деформаційного впливу на неї з боку Москви. П. Феденко дійшов висновку, що *"нова козацька аристократія"* своїми *"шляхетськими забаганками"* зруйнувала Україну. М. Антонович зробив чимало для вивчення політичної свідомості козацтва кінця XVI ст., розкрив роль *"пограниччя"* у її формуванні, неспроможність Б. Хмельницького і найближчого оточення гетьмана реалізувати ідею створення самостійної *"руської монархії"* й егоїстичну політику старшини, що розвалила державу. Д. Донцов, вивчаючи місце *"політичної еліти"* в історії України, вперше з-поміж інтелектуалів вдався до системного вивчення поняття *"еліта"*. Довів її вирішальну функціональну значимість на різних етапах українського державотворення, включаючи революцію XVII ст. Серед ознак правлячої верхівки першорядним вважав не її владні прерогативи, а якісні результати політичної діяльності. 1948 р. історики опублікували збірник статей *"В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948)"*. В ньому відзначимо працю В. Гришка, котрий звернув увагу на той факт, що з козацької старшини і шляхти виникла *"єдина українська провідна верства"* – *"козацька аристократія"*, з якої формувався державний апарат. У своїх роботах Б. Крупницький називав Б. Хмельницького *"геніальним провідником нації"*, творцем програми створення незалежної держави, яку намагалися реалізувати І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа й П. Орлик. Де-факто трактував старшину елітою, оскільки вона виражала державні інтереси. Л. Окиншевич розкрив процес становлення *"значного військового товариства"* як складової еліти у 50 – 70-х рр. XVII ст. Видатний інтелектуал І. Огієнко, оцінюючи позитивно постать Б. Хмельницького, водночас дорікав йому за несміливість *"в історичні важливі хвилини"*, *"сліпу віру в короля"*, відсутність цілеспрямованих зусиль на здобуття *"Україною"* незалежності тощо.

Значно зріс інтерес до вивчення діяльності еліти в роки революції у другому періоді розвитку історіографії – в 50 – 80-х рр. XX ст. Н. Полонська-Василенко в *"Історії України"*

відзначила важливість участі шляхти у функціонуванні владних інституцій та формуванні державної ідеології. Вважала, що за сприяння Б. Хмельницького *“виросла нова провідна верства зі старого реєстрового козацтва, до якого прилучалася сполонізована шляхта”*, яку інколи йменувала *“елітою”*. З'ясувала існування серед неї прихильників республіканської і монархічної форм правління, звернула увагу на деструктивну роль Запоріжжя та його *“типового представника”* І. Сірка. О. Оглоблин зосередився на висвітленні політичних поглядів Б. Хмельницького, вдачі його особистості та історичної ролі у відродженні Української держави в роки національно-визвольної революції. Розкрив процес утвердження його єдиновладдя в Україні. Зробив висновок, що козацька старшина перетворилася на її *“зверхній стан”*. На відміну від колег-істориків, С. Зеркаль вкрай негативно оцінював політичні погляди і діяльність Б. Хмельницького та його соратників, заперечуючи існування в них намірів розбудови незалежної держави. І. Рибчин, підкреслюючи динамічний характер козацької демократії, простежив її вплив на еволюцію поглядів Б. Хмельницького й подав соціопсихологічні характеристики гетьманів, відзначаючи *“велику волю Б. Хмельницького і П. Дорошенка”*.

Вивчаючи історію православної церкви України у середині й другій половині XVII ст., І. Огієнко констатував наявність непорозумінь між гетьманськими урядами та церковними ієрархами. Перебільшував патріотизм останніх (більшість не підтримувала боротьбу за незалежність), применшував їх відповідальність за підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, покладаючи її насамперед на політику Б. Хмельницького. Одним із перших І. Лисяк-Рудницький вказав на важливу роль фронтиру (Великого Кордону) у формуванні козацтва й Української держави в роки *“великої революції”*. Наголошував, що *“ця переважно шляхетська і більш-менш освічена верства городової козацької старшини...”*, яку назвав *“освіченою елітою”*, забезпечувала у ній *“провід”*. Вважав, що саме власне *“уразливість геополі-*

тичного становища України” штовхнула Б. Хмельницького “укласти союз із Москвою 1654 р.”. П. Гой, В. Дубровський й Т. Мацьків торкнулися висвітлення геополітичного становища України за гетьманату Б. Хмельницького та відносин його уряду з Москвою, Туреччиною й Австрією. П. Феденко також звернув увагу на трагічні наслідки для неї впливу геополітичного чинника. Показав еволюцію поглядів Б. Хмельницького і старшини, котрі лише згодом збагнули значимість ідеї “соборності України”. Однією із причин поразки революції визнавав егоїстичну політику старшини, яка мріяла здобути “для козацького стану привілеї, які мала шляхта в Польщі, чи дворянство на Московщині”.

Відзначимо великий внесок Л. Винара у висвітлення формування козацтва. Він переконливо показав важливу роль Д. Вишневецького й інших можновладців у кристалізації його рицарських цінностей. З’ясував еволюцію козацтва з побутового явища у “суспільну верству” й перетворення в політичну і державну “силу в Україні”. О. Субтельний хоча вживав термін “еліта”, все ж не використовував його для означення правлячої верхівки Української держави в роки революції. Недоцінював її державотворчий потенціал, стверджував, що “елітарні тенденції в середовищі старшини” призвели до “фатального розколу” в суспільстві й породили “Руїну”. Досліджуючи фактор національного чинника у “повстанні Хмельницького”, Ф. Сисин зауважував, що його очолювала не традиційна “політична еліта” (шляхта), а “еліта другорядна – козаки”, які вже напередодні 1648 р. “в якійсь мірі розглядали себе новою руською політичною елітою...”.

У третьому періоді розвитку історіографії (90-ті рр. XX ст. – перші десятиріччя XXI ст.) спостерігається згасання інтересу до вивчення революції. Найбільшим внеском у з’ясування розвитку національної свідомості політичної еліти та генези державної ідеї стали праці вищезгаданого Ф. Сисина. Вважав дискусійною доречність використання поняття “революція” стосовно “великого українського повстання”. Водночас визнавав факт появи у суспільстві “нового типу світської еліти”,

котра *"...перетворилася на політичний клас, який захищав автономію та історичні традиції Гетьманщини..."*. С. Величенко розкрив вплив традиційних середньовічних уявлень на свідомість еліти й пошук нею ідей для легітимації своєї суверенної влади. Т. Мацьків показав згубність геополітичного становища України для реалізації ідеї незалежності. З. Когут обґрунтував необхідність вивчення функціонування еліти, котра *"виникла після революції Хмельницького..."*. Вияснив етапи в розвитку усвідомлення нею сутності поняття "Вітчизна", її погляди на територіальні межі України, визначив шляхи збереження цілісності держави й зробив висновок: в період *"Руїни"* *"Українська еліта була знищена"*.

Отже, інтелектуали діаспори відіграли важливу роль у дослідженні формування політичної еліти України, її місця у державотворенні й розвитку політичної культури. Вперше в історіографії Д. Донцовим обґрунтовується думка про принцип меритократії як головну ознаку сутності політичної еліти.

ПОРТРЕТ АДАМА ВАВЖИНЦЯ ЖЕВУСЬКОГО (1760–1825) З КОЛЕКЦІЇ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НМІУ

*ТЕТЯНА ФОРМАНЮК
(Київ)*

В Національному музеї історії України в колекції портретів української шляхти та відомих російських осіб зберігаються зображення і польських діячів минулих століть. Це портрети, в основному якісні копії кінця XVIII–XIX ст., польської шляхти, яка володіла маєтностями на Волині, Галичині, Наддніпрянщині. На території сучасної України, починаючи з XVII ст., створювалися цілі галереї зображень предків, відомих людей та правителів, що розміщувалися в маєтках української та польської шляхти. Це була поширена тенденція у культурі серед заможних та середнього достатку верств населення. Копії створювалися місцевими художниками, або приїжджими іноземними майстрами. Певна кількість оригі-

нальних зображень уже втрачена назавжди через низку історичних подій, однак збереглися їхні копії. Одному з таких портретів і присвячена ця стаття.

В Україні у роки Першої світової війни та революційних подій 1917–21 рр. нищилися цілі комплекси творів мистецтв. Освічені і небайдужі люди, які знали на пам'ятках культури, намагались зберегти цю спадщину. Одним з таких був Федір Ернст, який в ті роки працював вченим інструктором архітектурної секції при Комітеті охорони пам'яток старовини і мистецтв. Під час експедицій Україною Ф. Л. Ернст, Д. М. Щербаківський та інші науковці і дослідники врятували багато пам'яток та взяли їх на облік. Більша частина зібраних матеріалів була записана до інвентарних книг історично-побутового відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині – НМІУ) у 1924–25 рр. Певна кількість надійшла в запасники музею ще раніше. Деякі пам'ятки були подаровані меценатами або придбані музеєм за рахунок пожертв. На жаль, не всі записи з вихідними даними предметів збереглися. Тому певна кількість портретів ще і досі чекає своєї більш точної атрибуції.

Полоністика (цей термін визначає пам'ятки мистецтва польського походження або пов'язані з Польщею) в НМІУ складає не менше ніж 138 портретів. Нині робота з атрибуції портретів ще триває. Довгий час за браком інформації досліджувана нами картина ідентифікувалась як *“портрет невідомого молодого чоловіка у польському одязі”*. На темному тлі розміром 78x62 см маємо поясне зображення в $\frac{3}{4}$ вправо чоловіка молодих літ у червоній сорочці з пишними рукавами та чорним кунтушем, що оздоблений хутром та підперезаний случьким поясом. Через ліве плече перекинута синя широка стрічка, на лівій стороні грудей – зірка ордена Білого Орла XVIII ст. На шиї на червоній вузькій стрічці орден Св. Станіслава. Обличчя красиве з мужніми рисами, темне волосся довге, прикриває шию, спереду підстрижене волосся прикриває чоло, очі великі темні, брови темні правильної форми, ніс прямий, темні вуса.

При візуальному порівнянні портретів відомих польських осіб із різноманітних джерел були знайдені спільні риси портретованого: від обличчя і одягу до нагород. Ним виявився державний діяч, польський магнат, літератор, дипломат Речі Посполитої та Російської імперії з роду Жевуських – Адам Вавжинець Жевуський (1760–1825). Народився він у Несвізькому замку (зараз місто Несвіж Мінської області в Білорусі), родовому маєтку свого діда по матері Михайла Казимира Радзивілла (Рибонька). Його батьками були Станіслав Фердинанд Жевуський та Катажина Кароліна Радзивіл. Отримав освіту в 1771–76 рр. в єзуїтському колегіумі у Варшаві, а з 1782 р. він залишився жити при дворі свого дядька Кароля Станіслава Радзивіла. Завдяки його матеріальній підтримці Адам в серпні 1782 р. став депутатом сейму від Новогрудського воєводства. В 27 років направлений послом Данії для вирішення термінової дипломатичної місії. Звернув на себе увагу своїм красномовством і глибоким розумінням справ. Кар'єра Адама Жевуського просувалася доволі швидко й успішно. В 1790–93 рр. – вітебський каштелян, з 1804 р. – член організації Товаришів наук у Варшаві, в 1809–12 рр. маршалок шляхти Київської губернії, сенатор Російської імперії і дійсний статський радник. У своїй політиці дотримувався консервативних поглядів. Після останнього поділу Речі Посполитої (з 1795), коли значна її частина була окупована Росією, став на службу Російської імперії. Був активним масоном: великим майстром ложі “Астрея” (1819–20), господарем єдиної ложі “Білий орел” в Петербурзі (1818–20), засновником ложі “Розподілена темрява” у Житомирі та Погребищах і засновником інших лож в деяких містах України та Польщі. З 1785 р. після розподілу спадщини став власником (дідичем) великого маєтку в Погребищах (нині місто Вінницької області), де в честь Жевуських зараз має назву залізнична станція “Ржевуська”.

Наразі відомо, що оригінальний портрет Адама Вавжинця Жевуського, який зберігався у родинній галереї в Погребищах, створив у 1781 р. англійський портретист Томас Лоу-

ренс (1769–1830). Під час Першої світової війни оригінальне полотно було втрачене, але задовго до того портрет був відтворений у гравюрі Олександром Регульським (1839–1884). Юзефом Ярмуїнським (1858–1936) гравюра була підготовлена для видання у варшавському “Ілюстрованому щорічнику” за 1881 р., № 310. Це гравюра чорно-білого кольору, яка зображує Жевуського в $\frac{3}{4}$ у повний зріст на фоні інтер’єру палацу з колоною, меблями і вазою у античному стилі. Одягнений він у традиційний одяг польської шляхти: сорочку з пишними рукавами та темний довгий кунтуш, оздоблений хутром та підперезаний поясом. Через праве плече перекинута широка стрічка ордена Св. Станіслава, на лівій стороні грудей – зірка Білого Орла. Правою рукою підпирає бік, а лівою спирається на виступ п’єдестала для вази.

Аналізуючи гравюру і картину, ми побачили як спільні риси, так і деякі відмінності. Тому стало зрозуміло, що портрет з фондів НМІУ є не точною копією, а радше реплікою невідомого художника. Зовнішність, одяг, ракурс Жевуського точно відображені як і в графічній роботі, але руки на поясному портреті “закомпоновані” вниз. Фон картини не містить інтер’єру, а є просто темним. Відмінність є і в орденських стрічках: на картині художника Лоуренса Жевуський має перекинута через праве плече широку стрічку Св. Станіслава, а на погрудному портреті з НМІУ – одягнута через ліве плече синю стрічку ордену Білого Орла. Обидва варіанти можна вважати прийнятними, тому що Адам Жевуський мав такі нагороди і міг носити такі стрічки. Чому художник чи можливо замовник вирішили створити трохи інший варіант, поки невідомо. Можливо тому, що зображення синьої стрічки краще для композиції поясного портрета, так як нагорода орден Св. Станіслава I-го ст. перенесена на вузьку стрічку під шию, а за правилами носіння на широкій стрічці вона повинна кріпитись внизу, що для портрета є не вигідним ракурсом. Спираючись на мистецтвознавчі засади, можна стверджувати, що портрет виконаний якісно, у стилі академічного живопису, за всіма законами побудови людської анатомії. На тери-

торії України академічний живопис був поширений з останньої третини XIX ст. Завдяки тому, що на той час вже було достатньо своїх випускників художніх шкіл, маємо припущення: художник, який створив репліку із оригіналу, був місцевим майстром і, очевидно, зробив копію зі справжньої картини галереї Жевуських. Польська заможна шляхта часто замовляла декілька портретів однієї особи, наприклад, у домашній побут та у подарунок своїм родичам. У XVIII–XIX ст. у маєтках набуло поширення портретних галерей, які окрім естетичної функції, призначались для прославлення роду, його соціального стану та родинних зв'язків. За браком інформації достеменно невідомо, чи має походження портрет Адама Жевуського (НМІУ) із галереї Жевуських.

Отже, портрет Адама Вавжинця Жевуського з колекції НМІУ є пізньою академічною копією-реплікою невідомого майстра останньої третини XIX ст. Чи знаходився портрет в картинній галереї Жевуських наразі невідомо. Тому дослідження ще тривають, адже пошуки і залучення у дослідження архівних джерел зможуть доповнити інформацію про художній твір.

СТАТУС УДІЛЬНОГО КНЯЗЯ У ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XV ст. ЗА НУМІЗМАТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ.

ІРИНА ХРОМОВА

(Київ)

Одна із найбільш цікавих сторінок української середньовічної нумізматики – удільне карбування монет. Тема князівських випусків розглядалась в історіографії від часів відкриття цих монет. Найбільше уваги їй приділено у працях В. Антоновича, К. Болсуновського, І. Толстого, М. Котляра, Г. Козубовського, В. Зайцева, В. Дубіцької, О. Погорільця, Р. Саввова, Ю. Борейші та ін.

Такі монети змінили у локальному карбуванні регулярні емісії місцевих імітацій джучидських випусків. Ці наслідування, зазвичай, розглядаються вченими як прямі свідчення політичного підпорядкування місцевих емітентів ординській адміністрації. Власне, як і пізніші традиції використання елементів джучидського оформлення і технології для деяких іменних князівських випусків. Як приклад – зображення плетінки на київських монетах Володимира Ольгердовича. На етапі карбування наслідувань регулярного характеру досить важко простежити політичний статус місцевої верхівки. Подібні емісії часто мали короткостроковий, вузько спрямований характер і могли не потребувати регламентації центрального джучидського уряду. Початково подібні монети не містили жодних спеціальних відміток. Однак після утвердження на місцях представників литовської династії Гедиміновичів можна пов'язати активне використання певних елементів особової геральдики при оформленні монет. Вона втілювалась у знаках, які можна розглядати як своєрідне засвідчення емітента. Згодом з'явилась також кирилична легенда – спершу нечитаєма, а зрештою іменна. Найбільш яскраво цей процес демонструють так звані сіверські монети, які відносять до карбування Дмитра Ольгердовича Брянського та Корибута Ольгердовича. При цьому очевидно, що оформлення місцевих князівських випусків також ніяким чином не регламентувалося і центральною владою Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Увагу звертає на себе й відсутність родової символіки правлячої династії. В історіографії появу особової геральдики на монетах удільних князів часто пов'язують саме з їх власними політичними амбіціями. Проте, офіційні випуски з епіграфічним підтвердженням князівської емісії у поєднанні з княжими знаками, стали яскравим, але заключним етапом розвитку удільного карбування.

Право монетної регалії є віддзеркаленням політичного статусу як земель, так і їх очільників у державній структурі ВКЛ. Процедура легітимації монетних випусків і засвідчення емітента у процесі розвитку монетного карбування в україн-

ських землях, що у другій половині XIV–XV ст. входили до складу ВКЛ, досі лишається остаточно не з'ясованими. Причиною цього є брак свідчень письмових джерел і мала інформативність нумізматичного матеріалу. Головним маркером залишається оформлення монет. Можемо констатувати, що зображення на монетах, карбованих в удільних князівствах, не мають жодного свідчення про наявність сюзерена у їх емітентів. Цей факт потребує подальшого розгляду та ґрунтованої відповіді на ряд питань політичного устрою ВКЛ.

НОВІ КНЯЗІ СТАРОГО КНЯЗІВСТВА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

БОРИС ЧЕРКАС

(Київ)

Верстви населення, які можемо узагальнити як “Аристократія”, в радянській історіографії сприймалися вкрай негативно. Не стала виключенням й тогочасна українська. Більше того, щодо України ідеологічні кліше й міфи були навіть жорсткіші. Стосовно українців існувала чітка ідеологема, а саме: свої князі-бояри лише до монголо-татар. Потім приходять чуже литовсько-польське-католицьке панство. Козацтво, яке з XVI ст. перебрало на себе нішу панівної верстви, сприймалось виключно як продукт народних мас. І цей продукт, мовляв, з аристократією не був пов'язаний. Відповідно на сьогодні перед істориками стоїть завдання нівелювати ці ідеологічні забобони й заборони та відкрити світ української аристократії.

Період, коли більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), став містком між старою Русю і Новими часами. Відповідно залишається актуальним аристократичного середовища тих часів. Першочергово мова йде про входження до українського нобілітованого середовища представників литовського роду

Гедиміновичів. Це досить широка тема для досліджень. Відповідно у нашій розвідці торкнемося лише деяких моментів.

Українські землі у складі ВКЛ зберегли свій внутрішній устрій, адміністративний апарат і військо. Подібна ситуація була типовою для середньовічної Європи – згадаймо хоча б Священну Римську імперію з її численними королівствами, курфюрстами та герцогствами. Внаслідок, як тоді вважалося, “українного” становища Волині, Поділля, Київщини та Чернігово-Сіверщини, князівства користувалися чималою часткою автономних прав. Більше того, деякі з очільників цих країв ставали правителями Великого князівства Литовського. Зокрема, Вітовт Кейстutowич деякий час був Луцьким князем, а ставши правителем всієї держави, перетворив місто на одну з офіційних резиденцій. Він додав герб Волині до своєї маєстатичної печатки. Більше того, на сьогодні у науковому середовищі визнано факт формування канцелярії Вітовта на основі канцелярії Волинського князівства. Так, після Острівської угоди 1392 р. вона стала канцелярією держави. Аналогічний статус Луцьк мав і за правління Свидригайла Ольгердовича. Цей молодший брат Ягайла був спочатку великим князем литовським, а вже після програшу в міжусобній війні, Свидригайло став правителем Волині. Його ж опонент Сигізмунд Кейстutowич навпаки, з престолу Стародубського князівства піднявся на трон у Вільнюсі. Київський князь Семен Олелькович, як за своїм походженням із роду Гедиміна, так і за статусом великого князя київського, вважався головним претендентом на Віленський трон. Тут варто зазначити, що останнє піднесення могутності та впливу Київського князівства відбулося саме за правління Гедиміновичів. У цьому місці варто зупинитись саме на цій українській гілці Гедиміновичів.

На сьогодні за нащадками князя Володимира Ольгердовича в історіографії закріпилась назва Олельковичів. Це цілком чітко простежується за джерелами XVI ст. Проте до періоду, коли Володимир і його нащадки правили Великим князівством Київським, то історично вірним було б їх називати

Володимировичами, за аналогією із сусідніми Любартовичами, Коріятовичами чи Корибутовичами. Найбільш ймовірно, що засновник династії Володимир став княжити приблизно з 1362 р. після битви на Синій Воді. Правитель одразу почав карбувати власні гроші. Їх розповсюдження прямо вказує на поступове поширення впливу (економічного і, вочевидь, політичного) князівства на лівобережжя та пониззя Дніпра (в районі сучасного міста Дніпро). Нащадкам Володимира, а саме Олельку та Семену, вдалося значно збільшити територію князівства. Визначення кордону, здійснене за наказом Семена, окреслює величезну територію. І, що цікаво, більшість цієї території у майбутньому буде вважатись материнською для Війська Запорізького! Для населення князівства Володимир та його нащадки були абсолютними володарями. Вони надавали і реквізували земельні володіння, запроваджували різноманітні повинності та керували усією внутрішньою політикою. Цікаво, що вже після скасування князівства місцеве населення, аби виторгувати собі права, посилалось саме на Вітовта: *“а подимшину (різновід податку – Б. Ч.) давали за великого князя Вітовта, а сіна не косили и став не сипали, то був їм князь Семен [Олелькович] новину ввів”*. Тобто зі скарги видно, що Семен Олелькович дозволив собі змінювати повинності, встановлені Вітовтом.

Загалом, відмітимо досить цікаве спостереження. Спочатку Київ дав статус Володимиру Ольгердовичу, а через нього й великим князем литовським. Недарма тверський літописець титулував Вітовта великим князем литовським і київським. Пізніше вже Семен, через матір Анастасію, був онуком великого князя московського Василя Дмитровича і правнуком Вітовта.

Отже, як бачимо, Ольгердовичі-Володимировичі одразу стали для “киян” своїми, й були уособленням продовження князів київських від давнини. Однак всі механізми такого інкорпорування в українське буття та його наслідки ще потребують більш детального дослідження.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Безпалько Владислав – науковий співробітник Національного музею історії України (Київ, Україна)

Берковський Владислав – кандидат історичних наук, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (Київ, Україна)

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Блащук Світлана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Василик Ірина – кандидат історичних наук, доцент, керівник Центру досліджень адвокатури і права при Національній асоціації адвокатів України (Київ, Україна)

Ващук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Воронин Василій – кандидат історических наук, доцент, заведуючий отделом истории Беларуси Средних веков и начала Нового времени Института истории Национальной академии наук Беларуси (Минск, Беларусь)

Калуцький Сергій – кандидат історичних наук, завідувач сектору “Старий замок” Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам’янець-Подільський, Україна)

Константинов Валентин – доктор історических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Молдовы (Кишинев, Молдова)

Майор Ростислав – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам’янець-Подільсько-

го державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

Мельничук Катерина – аспірантка відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Нестеренко Валерій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

Пагор Валентин – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника “Кам'янець” (Кам'янець-Подільський, Україна)

Пазюра Наталка – молодший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Скрипник Анатолій – доктор історичних наук, доцент, кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Форманюк Тетяна – завідувачка сектору фондів Національного музею історії України (Київ, Україна)

Хромова Ірина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Черкас Борис – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

ЗМІСТ

Програма	4
Безпалько Владислав (<i>Київ, Україна</i>) Золоті прикраси у власності волинської шляхти другої половини XVI ст.	7
Берковський Владислав (<i>Київ, Україна</i>) Економічні еліти Правобережної України кінця XV – початку XVII ст.	12
Блануца Андрій (<i>Київ, Україна</i>) Князі Чорторийські на Волині та Великому князівстві Литовському у XVI ст.	14
Блащук Світлана (<i>Київ, Україна</i>) Наукова спадщина Ростислава Лашценка	16
Василик Ірина (<i>Київ, Україна</i>) Адвокатська еліта середньовічної та ранньомодерної України	19
Вашук Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Михайло Слабченко та його концепція видання “Corpus Juris Ukrainensis”	25
Воронин Василій (<i>Минск, Беларусь</i>) Довгирды и Довгирдовичи (к истории литовской знати XIII–XV вв.)	27
Калуцький Сергій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Гетьман Богдан Хмельницький – вірець аристократа Української держави XVII ст.: погляд В'ячеслава Липинського	30
Константинов Валентин (<i>Кишинев, Молдова</i>) Молдавская аристократия в XV–XVII веках между польским мифом золотой вольности и земским правом	34
Майор Ростислав (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Повсякденне життя українського громадсько-політичного діяча, вченого й публіциста Адольфа Добрянського у Відні й Інсбруці (1882–1901 рр.)	39

Мельничук Катерина (<i>Київ, Україна</i>)	
Волосні писарі, як представники сільської еліти у II половині XIX – на початку XX ст.: за матеріалами Київської, Подільської та Волинської губерній	43
Нестеренко Валерій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>)	
Українська аристократія у працях істориків діаспори	47
Пагор Валентин (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>)	
Ян де Вігте (1709–1785): штрихи до біографії видатного архітектора	51
Пазюра Наталка (<i>Київ, Україна</i>)	
До питання про аристократичний світогляд українського дворянства другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Андрія та Миколи Стороженків)	54
Скрипник Анатолій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>)	
Військовий губернатор Кам'янця-Подільського Іван Васильович Гудович: хоробрий генерал та здібний адміністратор	58
Степанков Віталій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>)	
Формування політичної еліти України в роки національної революції (1648–1676 рр.) у висвітленні діаспорної історіографії	63
Форманюк Тетяна (<i>Київ, Україна</i>)	
Портрет Адама Вавжинця Жевуського (1760–1825) з колекції образотворчого мистецтва НМІУ	67
Хромова Ірина (<i>Київ, Україна</i>)	
Статус удільного князя у землях Великого князівства Литовського у другій половині XIV–XV ст. за нумізматичними джерелами	71
Черкас Борис (<i>Київ, Україна</i>)	
Нові князі старого князівства: до постановки проблеми	73
Інформація про авторів	76

Наукове видання

КРУГЛИЙ СТІЛ
“Українська еліта
в історичній ретроспективі”

Програма та матеріали

м. Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020 р.

Відповідальний редактор
Дмитро Ващук

Оригінал-макет
Світлана Блащук

Підписано до друку 10.06.2020 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 4,8. Обл.-вид. арк. 4,2.

Наклад 300 прим. Зам. 34. 2020 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.